

1896 Berlin. Kvinnokongress. Der internationale Kongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen (Ulla Wikanders text)

På hösten år 1896 hölls den internationella kongressen om kvinnoarbete och kvinnosträvanden, Der internationale Kongress für Frauenwerke och Frauenbestrebungen i Berlin.¹ I den visade det sig att både den socialistiska och majoriteten av en borgerlige kvinnorörelse var ointreserad av en feminim som i första rummet ställde krav på en jämlikhet inför lagen och i arbetslivet. Det utvecklades en verbal förhandling om den nya kvinnligheten i industrisamhället som inte låg långt bort från den traditionella kvinnoupfattningen. Kvinnorörelsen gav så att säga vika för tidsandan, vilken fick lättare genomslag inom dess led ju mer rörelsen växte till. För att växa och få genomslag tonade rörelsen ner sin radikalism och ju mer den så växte, desto svagare blev radikalismen i inom den. Rörelsens framgång kvävde den inifrån.

Samtidigt låg ett framsteg i att kvinnor -- och särskilt tyska kvinnor -- artikulerade sig offentligt om sin egen situation. Kvinnosynen behövde också av helt praktiska skäl ändras eftersom kvinnor allt oftare lönearbetade under någon period av sitt liv i den nya industriella arbetsdelningen mellan hem och fabrik. Kvinnofrågan om lönearbetet var inte i första hand en fråga om jämlikhet utan alltmer en fråga om vilka betalda arbeten som kunde anses "kvinnliga" -- och vilka obetalda som var kvinnans plikter -- och vilka regler och lagar som behövdes för att bevara en kvinnlighet med dess specifika ansvarsområden både i hemmet och på arbetsmarknaden.

Som arrangörer för kongressen år 1896 i Berlin stod en vänsterflygel inom den borgerliga kvinnorörelsen. Deras försök att överbrygga motsättningarna mellan socialdemokrater och borgerliga tycktes bara förstärka antagonismen mellan de större blocken inom

¹ 19-26 september 1896. Berlin 1896 /se bibliografin till Feminism, familj och medborgarskap 2006

kvinnorörelsen som önskade profilera sig mot varandra. En liten grupp kunde driva mer ovanliga, nya, radikala idéer, medan de två blocken stod under inflytande från det ideologiskt-materiella skikt de ingick i, inom vilka äldre kvinnouppfattningar förblev viktigare än ett radikalt nytänkande om relationen mellan kvinnor och män.

Som tidigare i Paris ville kvinnor i Berlin passa på att organisera en internationell kongress i samband med en utställning som lockade människor till storstaden: industriutställningen der Berliner Gewerbeausstellung² var dragplåstret. Kvinnoorganisering i Tyskland hade först under de närmast föregående åren börjat ta ordentlig fart. Den hade varit under tillväxt under 1890-talet samtidigt som allt fler kvinnor gick ut i avlönat arbete. Sedan 1894 pågick en (på sikt övergående) radikaliserings inom den tyska borgerliga och liberala kvinnorörelsen.³ Ett av sina uttryck fick den i vänsterflygeln och i sammankallandet av denna kvinnokongress.

Tyskland hade under artonhundratalets slutår en aktiv allmänpolitisk liberal rörelse som arbetade för att lösa den sociala frågan med fredliga medel⁴ och uppmuntra statliga ingripanden på arbetsmarknaden. I Berlin framträdde radikalismen tydligare än i övriga Tyskland. I den staden hade sociala reformer redan en tradition sedan 1860-talet, som bland annat hade resulterat i de folkliga soppköken. Universitetet var en del i denna bredare rörelsen för statligt ingripande i den sociala frågan; de så kallade katedersocialisterna var en aktiv grupp där.

Tyskland hade sedan 1891 ett nattarbetsförbud för kvinnor i industrin. Det hade antagits av riksdagen med flera gruppers bistånd, bland dem de socialdemokratiska ledamöternas. Lagstiftningen hade

² Berlin 1896: 1; *Frauenbewegung* (= FBw) Nr 3 (1 Febr) 1896: 27; *Berlin und seine Arbeit* 1898.

³ Denna radikaliserings höll i sig till 1908. Den fick större spelrum när de antisocialistiska lagarna upphörde 1890, samtidigt som industrialiseringen expanderade, många arbeten öppnades för kvinnor och den långa ekonomiska depressionen var slut omkring år 1896. Evans, Richard J, *The Feminist Movement in Germany 1894-1933*. London & Beverly Hills 1976: x.

⁴ Evans 1976: x; Se även t ex Dick & Sassenberg, Hrsg. *Jüdische Frauen in 19. u 20. Jahrh.* Hamburg 1993:348.

anknytning till rekommendationerna vid den internationella arbetarskyddskongressen i Berlin 1890, även om frågan varit uppe tidigare.⁵

Kvinnokongressens liberala och sociala ansats kom att utlösa spänningar som fanns inom den tyska kvinnorörelsen och som delvis kan sökas i skillnader mellan Berlin och andra delar av Tyskland. Kongressen markerade att tyska kvinnor krävde sin plats i offentligheten vid sidan om män. Vid kongressen kan man ana en ambivalens beträffande speciell arbetarskyddslagstiftning för kvinnor. Den blev aldrig direkt diskuterad. Bara ett par talare tog upp den och inte ens dessa direkt. Varför förblev den en undangömd fråga, en fråga att undvika? Antagligen fanns en positiv inställning för ett speciellt kvinnoskydd bland vissa av de socialt intresserade kvinnorna som organiserat kongressen. Andra - mer inriktade på politisk och ekonomisk jämlikhet - var tveksamma eller negativa. Eftersom ingen ville störa den sköra harmonin under kongressen, som ändå haft svårigheter att övertyga den borgerliga kvinnorörelsen att kongressen var något positivt, och arrangörerna ville göra denna kongress till en manifestation av kvinnors många och breda verksamheter, togs frågan inte upp till diskussion. Frågan förblev obearbetad och känslig bland de så kallade borgerliga och det fanns ännu inte någon gemensam åsikt i frågan bland dem.

Det utnyttjades av de socialdemokratiska kvinnorna som gjorde nattarbetsförbudet till en fråga (av andra) som kunde motivera deras behov av en "klar skilsmässa" från den borgerliga kvinnorörelsen. Socialdemokratiska representanter utnyttjade den vankelmodiga inställning som fanns bland vänsterflygelns aktivister till förbudet för att profilera sitt avståndstagande till hela den borgerliga rörelsen. Angreppen från vänster i denna fråga fördes med referenser till England, där det

⁵ Schmitt 1995a: 91ff. NB - för bibliografiska preciseringar, se min Bok Feminism, familj och medborgarskap 2006, också på min hemsida ullawikander.se

fanns en artikulerad opinion mot nattarbetsförbud men också ett sådant förbud.⁶

Berlin, storstad och utställningsstad

Berlin hade blivit rikets huvudstad vid Tysklands enande år 1866. Staden blev säte för det stora tyska rikets administration. Dess industrier och handel växte, liksom folkmängden. Det var en ung europeisk huvudstad som expanderade i rasande takt. 1879 hade en första lyckad hantverksutställning anordnats, som gett mersmak. Efter kriget mellan Tyskland och Frankrike pågick en outtalad tävlan mellan Berlin och Paris, i vilken Paris lyckades behålla täten som världsmetropol medan Berlin var i färd med att hävda sin plats som den främsta staden i Tyskland. I tävlan om att arrangera världsutställningar kom Berlin däremot på efterkälken trots att planer på en världsutställning sedan 1879 diskuterats av stadens ledande industriidkare och köpmän. När Chicago beslöt att arrangera en världsutställning 1893, Bryssel en 1897 och Paris ville var värd för ännu en världsutställning år 1900, samlades tyskarna kring en anspråkslösare utställning, som lockade drygt sju miljoner människor till Berlin under sommaren 1896. Dess mål var att presentera Berlin som industri- och hantverksstad. Utställningen var öppen från 1 maj till 15 oktober 1896 och påminde i mycket om en världsutställning; stora hus byggdes i Treptower Park utanför stan och utställningen hade till och med orientaliserande inslag i form av en bazargata och en moské,⁷ precis som världsutställningar brukade ha.

Friherre Hans von Berlepsch var utställningens hedersordförande. Han hade avgått som handelsminister tidigt under året när han inte längre hade kejsarens förtroende för sin reformistiska

⁶ "reinliche Scheidung" Weiland 1983: 292; Lewis & Rose 1995.

⁷ Berlin hade haft en enorm tillväxt. Från 700 000 innevånare 1866 till 1 677 000 innevånare år 1895. År 1890 hade drygt 600 000 av stadens invånare varit infödda medan drygt 900 000 var inflyttade. År 1896 kom 7 415 000 besökare trots att det regnade 120 av utställningens 165 dagar. Sommaren var urusel, kvällarna genomgående för kalla för flanerande och utställningen blev en stor förlust. Ett preliminärt program hade funnits redan i början av 1894. *Berlin und seine Arbeit* 1898: 10ff & 27-46, 76ff, 151, 91ff 181; Världsutställningar hade redan hållit i Paris 1855, 1867, 1878 och 1889. Schroeder-Gudehus 1992; Sagave 1995 (ty 1971): ???/; KOLLA

socialpolitik, men kvarstod som galjonsfigur för utställningen. Sommaren blev regnig och kall. Ändå besökte så många som 450 000 personer utställningsområdet bara under pingstens två feriedagar. Kejsaren Wilhelm II och kejsarinnan besökte utställningen flera gånger. Bland andra kungliga gäster märktes den svenske kronprinsen och hans bror målarprinsen Eugen.⁸

Hantverksutställningen år 1896 ville som andra utställningar bidra till folkbildning och en samhällelig debatt. Man anordnade inte några kongresser men väl vetenskapliga föredrag av experter nästan varje dag.⁹ Inget av dem handlade dock om kvinnofrågan.

Kvinnokongressen hölls utanför utställningsarrangemangen. Kvinnors organisering i Tyskland måste vid denna tid företas under restriktioner som gjorde arbetet svårare än på andra håll. Tyska kvinnor var förbjudna att organisera sig politiskt eller tala vid politiska möten. De träffades därför ofta i slutna grupper och deras organisationer höll en politiskt neutral fasad. Upprätthållandet av förbudet var godtyckligt och hade lokala variationer men varje kvinnoförsamling kunde bli upplöst, förbjudas. Kvinnorörelsen i Tyskland levde under dessa villkor. Den hade därför sedan länge organiserat sig i skydd av föreningar för filantropisk verksamhet och koncentrerat sig på att verka för utbildning av flickor, främst från de bättre klasserna.¹⁰ Sådana aktiviteter ansågs inte som politiska även om det var att bedriva en kvinnoemancipatorisk politik på lång sikt. Trots förbudet hade socialdemokratiska kvinnor tämligen väl lyckats organisera sig efter 1890 men de hade inte rätt att ansluta sig till sitt parti.

Ett vänsterborgerligt initiativ

Kvinnokongressen kom till på initiativ av Lina Morgenstern, en 66-årig radikalborgerlig författarinna. Hon hade börjat som förespråkare

⁸ Berlin und seine Arbeit 1898: 76f, 178ff.

⁹ Berlin und seine Arbeit 1898: 160ff.

¹⁰ Frevert 1989: 116ff.

för barnträdgårdar, det vill säga barndaghem. 1866 hade hon startat de berlinska folksoppköken, som ännu på 1890-talet fanns kvar, då som sociala institutioner.¹¹ På 1870-talet hade hon grundat Berliner Hausfrauenverein, vars verksamhet hade som ett av sina främsta syften att arrangera billiga matinköp. Den hade även emancipatoriska tendenser. Lina Morgenstern hade framkastat sin idé om en internationell kongress tidigt under år 1896 vid ett möte med denna så kallade husmorsförening i Berlin.¹²

En lokalkommitté bildades då snabbt. 10 000 inbjudningar med vidhängande program sändes ut över världen. De skickades brett ut till tyska kvinnogrupper: till evangeliskt-sociala kvinnor, till ledande socialdemokratiska kvinnor och också till nationellt inriktade kvinnogrupper. Avsikten var att samla *alla* kvinnor eftersom "kvinnorörelsen inte är en partifråga utan angår alla av kvinnligt kön" enligt kongressarrangörerna. Minna Cauer, den andra centralpersonen i organiseringen, framhöll att kongressen hade kommit till för att jämföra hur långt kvinnors bemödanden kommit i olika kulturländer, inte för att lyfta fram meningsskiljaktigheter. I en artikel om kongressen använde hon uttrycket "socialpolitisk" och hon spårade sådana tendenser rakt igenom kongressen. Minna Cauer var ledare av den så kallade vänstra flygeln, die Linke Flügel, inom den borgerliga kvinnorörelsen och avskydd av dem som tillhörde den moderata majoriteten. Cauer ville gärna se en samverkan med den proletära kvinnorörelsen i vissa frågor.¹³

¹¹ Weiland 1983: 173ff; Dick & Sassenberg 1993:283ff.

¹² Tidigt i januari, femton kvinnor var närvarande. "Hausfrauverein" Berlin 1896: 1; *Frauenbewegung* (= *FBw*) Nr 3 1 Febr 1896:27 ? Två grupper i Berlin arrangerade: "Frauenwohl" och "Berliner Hausfrauverein", *Vorwärts* 22/9 1896.; *FBw* Nr 18 15 Sept 1896:165.

¹³ Kommittén bestod av tjugo kvinnor: Frau Lina Morgenstern, Frau Minna Cauer, Frau Hanna Bieber-Böhm, Frau Eliza Ichenhäuser, Frau Roslie Schoenflies, Frau Stromer, Frau Lydia Schlesinger, Frl Agnes Bluhm, Frl Elvira Castner, Frau Jean Christ-Gutbier, Frau Hedwig Dohm, Frau Maria Gubitz, Frl Laura Hermann, Frau Bürgermeister Margarethe Kirschner, Frau Maybaum, Frl Marie Raschke, Frau Rosenheim, Frau Jeannette Schwerin och Frau von Witt. En stödgrupp på ytterligare tjugonio kvinnor deltog i förberedelserna. "da die Frauenbewegung keine Parteisache ist, sondern das ganze Geschlecht angeht." (citatet 2, Berlin 1896: 1f; vid arbetsdelningen inför kongressen åtog sig Lina Morgenstern agitationen, Minna Cauer höll i kontakterna med pressen och Margarethe Kirchner tog hand om sociala arrangemang, *FBw* Nr 13(1 Juli 1896:128; "sozial-politisch" *FBw* Nr 20 15 Okt 1896:177ff; Braun-Gizycki 1896: 3; Weiland 1983:61ff.

För att få med franska aktivister, i en tid ännu full av spänningar efter det fransk-tyska kriget, hade organisationskommittén bött dr Käthe Schirmacher, som bodde i Paris, att delta i den internationella feministkongressen där i april och inbjuda alla till Berlin.¹⁴ Så hade också skett.

Kongressen besöktes av personer från många länder i Europa och dessutom från USA. Någon förteckning av deltagarna finns inte i det tryckta kongressprotokollet.¹⁵ Sammanlagt delades 1700 deltagarkort ut och de öppna sektionmötena besöktes vardera av ungefär 200 personer, både män och kvinnor. Som alla internationella kvinnokongresser under dessa år var den dominerad av kvinnor från det arrangerande landet.

Deltagare och de som avvisade kongressen

Två grupper i Berlin arrangerade: "Frauenwohl" och "Berliner Hausfrauverein". Eftersom inbjudan utgått från den vänstra flygeln inom den borgerliga kvinnorörelsen, som kallade sig själva för radikala, vägrade andra tyska kvinnoorganisationer att offentligt delta, även om de inte förbjöd sina medlemmar att enskilt besöka den. Vänsterflygelns försök att medla mellan den större borgerliga, politiskt diffusa och försiktiga kvinnorörelsen och den stora socialdemokratiska kvinnorörelsen misslyckades redan på detta stadium. Vänsterflygelns anhängare skulle på sikt rätta in sig i den större borgerliga kvinnorörelsen eller -- vilket enstaka personer valde -- arbeta vid sidan om den med enstaka frågor

¹⁴ Berlin 1896:2; *Vorwärts* 22/9 1896; Schirmachers rapport om denna kongress i *FBw* Nr 8 15 April 1896:77f; inbjudan till den tyska kongressen publicerades i *Le In des Femmes* No 53 Mai 1896:3.

¹⁵ Förordet räknar upp följande europeiska länder som representerade: Belgien, Danmark, England, Finland, Frankrike, Holland, Italien, Ryssland, Sverige, Schweiz, Ungern, Österrike, samt ryska Polen, ryska Balticum och ryska Armenien. Berlin 1896: Vorwort; Från Sverige skymtar via innehållsförteckningen över talarna endast Fredrika Bremer Förbundets Lotten Dahlgren. Med reservation för att de kanske inte var personligen närvarande när allt kom omkring, fanns prominenta kvinnoaktivister från många länder nämnda bl a Millicent Garrett Fawcett och Helen Blackburn, båda från England, Eugénie Potonié- Pierre och Mme Vincent Frankrike, Eli Möller, Danmark, Alexandra Gripenberg, Finland, Therèse Schlesinger-Eckstein, Österrike, Marie Popelin, Belgien och Maria Montessori, Italien, Berlin 1896: Inhaltsverzeichnis.

som till exempel rösträttsfrågan eller fredsfrågan.¹⁶ Men ännu var frågan öppen om vart den tyska kvinnorörelsen skulle ta vägen.

De socialdemokratiska kvinnorna avvisade att sända delegater till kongressen med motiveringen att "kvinnofrågan bara var en del av den sociala frågan". Spetsigt uttryckte de att kongressen inte skulle behandla hela kvinnofrågan utan endast "damfrågan".¹⁷

Inte heller den evangeliskt-sociala gruppen, under ledning av fru Elisabeth Gnauck-Kühne, ville på några villkor medverka. Tyska kvinnoföreningars förbund (der Bund Deutscher Frauenvereine), paraplyorganisation för borgerliga föreningar, ville inte heller vara med, trots att kongressens initiativtagare Lina Morgenstern var en av dess medlemmar. Förbundet hade bildats 1894 med inspiration från Chicagokongressen 1893 och skulle 1897 accepteras som det tyska nationalrådet inom the International Council of Women. Efter bildandet 1894 hade majoriteten inom förbundet haft interna kontroverser med den vänstra flygeln. Oenigheten gällde främst hur mycket och öppet förbundet skulle arbeta för rösträtt och hur det skulle kanalisera sitt arbete för att få den officiella reglementeringen av prostitution upphävd. Dessutom fanns oenighet i frågan om kvinnliga arbetare i industrin; skulle förbundet enbart stödja dem eller försöka uppnå ett samarbete med dem?¹⁸

Sedan 1893 hade en tävlan mellan länder om att få arrangera kvinnokongresser blivit en realitet, liksom vem som skulle kontrollera deras innehåll och former. De tyska kvinnoföreningarnas förbund hade, som redan skrivits, bildats under inflytande av kongressen i Chicago och International Council of Women, och härmade dess breda

¹⁶ *Vorwärts* 22/9 1896.; *FBw* Nr 18 15 Sept 1896: 165; "Frauenwohl", som fanns sedan 80-talet räknades till de mest radikala grupperna. Den leddes av Minna Cauer och stod under inflytande av Jeanette Schwerin, se bedömning hos Braun 1901: 471; En annan grupp bildade några år senare en särorganisation, samtidigt som de fortsatte att verka inom Bund Deutscher Frauenvereine, nämligen "Verband fortschrittlicher Frauenvereine" vilket blev frontorganisationen för den radikala flygeln inom den borgerliga kvinnorörelsen. Den bildades 1899. Weiland 1983: 273ff; Sauer 1975: 7

¹⁷ "die Frauenfrage nur ein Theil der sozialen Frage /ist/"... "die Damenfrage", Braun-Gizycki 1896: 3.

¹⁸ Berlin 1896: 2; *FBw* Nr 20 15 Okt 1896: 190f; Tyskland var det tredje landet, efter USA och Kanada, som anslöt sig till International Council of Women. Lefaucheux 1966: 350; Weiland 1983: 55; 273ff; Lüders 1904 särskilt 25 och 55 ff, i den pamflett, som handlar om den vänstra flygeln.

medlemsvärvande med avstånd till vänsterkretsar. För att hävda vänsterborgerlighetens idéer hade Minna Cauer och Lily Braun (ännu inte socialdemokrat) tillsammans startat tidskriften *Die Frauenbewegung* (sv Kvinnorörelsen) samma år, 1894.¹⁹ Inför arrangemanget av en tysk kvinnokongress i Berlin 1896 hävdade ordföranden i de tyska kvinnoförbundets förbund (BDF) Auguste Schmidt att det fanns en överenskommelse med International Council of Women att internationella kongresser endast skulle hållas vart femte år och att London stod på tur år 1898. Lina Morgenstern sade sig inte känna till sådana restriktioner utan tyckte liksom fransyskorna att utställningar var utmärkta som fora för presentation av kvinnosaken för en bredare allmänhet.²⁰

Dessa meningsskiljaktigheter visar på spänningarna inom det nybildade förbundet och inom den borgerliga rörelsen; då kunde ett personligt – kanske impulsivt - initiativ uppfattas som ett utspel i en ideologisk maktkamp. International Council of Women's roll, som menade sig vara enande, gav i detta fall upphov till en splittring. Samtidigt visar diskussionen och utvecklingen att både negativa och positiva täta förbindelser fanns *mellan* internationella kvinnokongresser. Paris och Bryssel, med dess tydligt feministiska kvinnokongresser både 1892, 1896 och senare 1897, låg närmare den berlinska gruppen än den avlägsna nordamerikanska organisationens monopolistiska krav.

De arrangerande tyskorna ville följa det franska feministiska exemplet, höja den tyska medvetenheten om kvinnosaken och visa utlandet att Tyskland hade en betydelsefull kvinnorörelse. Som en underström gick förhoppningar om en jämlikhet med män. I sina försök att få med sig majoriteten inom det tyska kvinnoförbundet formulerades kongressens avsikter. De blev en kompromiss utan att arrangörerna därmed nådde sitt eftersträvade mål: att presentera en enighet utåt. En bitterhet över detta misslyckande kan anas i några meningar som Lina Morgenstern inflikade i sitt välkomsttal till kongressen: "Det var bara

¹⁹ Braun 1901:471

²⁰ Berlin 1896: 2f; *FBw* Nr 20 15 Okt 1896: 191; Paris Juli 1889: 179ff.

några få som från början anslöt sig till vårt företag och av dem blev några ängsliga och drog sig tillbaka." Minna Cauer uttryckte som redaktör i tidskriften *Die Frauenbewegung* sin uppgivenhet och irritation över den kallsinnighet den tyska kvinnorörelsen hade visat kongressen.²¹

Det glädde säkert socialdemokraten Clara Zetkin när hon märkte splittringen bland de borgerliga. Hon karakteriserade organisatörerna som "en grupp präglad av socialreformistisk iver" som knappast hade någon betydelse inom den borgerliga kvinnorörelsen. Och Zetkin ville inte ha något samarbete alls med vänsterflygeln. Den delade nämligen inte hennes socialistiska samhällsanalys om klasskamp och förtryck. Zetkin såg den borgerliga rörelsen som en helhet, även om den inom sig var oenig. Och hon gick skarpt tillrätta med de socialdemokrater som såg positiva drag i vänsterflygelns arbete för sociala reformer på ett sätt som visar att det var från den flygeln som socialisterna såg ett hot mot sin kvinnoorganisering. Självs skulle Zetkin uppträda några gånger under kongressen men endast på möten för allmänheten.²²

De hårda villkoren - med ett motstånd från andra organiserade kvinnor liksom en oklar legal ställning för kongressen, som inte fick vara politisk - som arrangörerna arbetade under, påverkade deras möjligheter att betona radikala idéer.²³ Det färgade kongressens uppläggning, teman och talare.²⁴ Försiktighet blev taktiken. Konfrontationer undveks.

Kongressen

Organisatörerna tog det som ett officiellt erkännande av sin kongress att de fick använda Berlins rådhus för sina sammankomster.

²¹ "Nur klein war die Zahl derer, welche sich anfangs an unserem unternehmen beteiligten, und von diesen traten noch einige ängstlich zurück", Berlin 1896: 6; Irritationen kommer fram i Cauers artiklar i *FBw* 1896:165ff, 177ff, 190f.

²² 1. *Beilage zum Vorwärts* 25/9 1896; enligt *Vorwärts* hade den konservativa *Kreuz-Zeitung* och den liberala *Vossische Zeitung* också skrivit om kongressen; "sozialreformlerisch angehauchten Gruppe" (citatet 767) *Die neue Zeit* 1897: 783ff; Se vidare nedan i detta kapitel om "Reinlichen Scheidung" Schmitt: 1995:63ff; Weiland 1983: 108, 134, 292.

²³ Berlin 1896: Vorwort; den vänstra flygeln kallade också för "die Radikalen", Weiland 1983: 273

²⁴ Ansvarig för föredragen var Rosalie Schönflies och för tal och möten utanför kongressen Jeanette Schwerin. *FBw* Nr 13 1 Juli 1896: 128; hela programmet med dess talare hade underställts polisen i Berlin och blivit godkänt. Schirmacher 1896:750.

"Rotes Rathhaus" var nybyggt i pampigt rött tegel på 1870-talet. Det var enastående att rådhusets festsal, en manlig arena för högtidliga tillfällen, fick användas av kvinnor. Frau Kirschner, en av arrangörerna, var gift med Berlins borgmästare, så denna helt privata allians måste ha bidragit till att det vackra huset kunde användas. Att det tilläts kunde ses som ett gott omen för kvinnosakens framtid, ansåg Minna Cauer.²⁵

En välkomstafton den 19 september i det Engelska Huset vid Mohrenstrasse, inte långt från Potsdamer Platz, samlade 1 300 kvinnor istället för väntade 600. Satsningen hade lyckats. Pressen var talrikt församlad för att rapportera om evenemanget. Programmet den första kvällen bestod av ett kortare välkomsttal av Lina Morgenstern, av poesiläsning och tal av tre utländska gäster, fru Meissner-Diemer från Österrike, fru Elise A Haighton från Holland och fru Elisabeth Saksjan från Armenien.²⁶

Kongressen utspelades sedan i åtta plenarsalar vid vilka femton minuter långa föredrag gavs under olika teman. Åtta till tolv talare delade två eller tre timmar vid varje tillfälle. Diskussioner var inte tillåtna.²⁷ Kanske hade man lärt sig en läxa av scenerna vid de franska kvinnokongresserna? Kanske var det ett sätt att inte riskera det lagbrott det hade varit att tala om något som kunde kallas politiskt? Kanske hade detta varit polisens villkor för att tillåta kongressen? Eller borgmästare Kirchners för att upplåta sitt rådhus?

Under kongressen hölls tre möten till vilka en allmän publik var välkommen. Ett möte handlade om reformklädsel och sedlighet, ett annat

²⁵ Frau Lina Morgenstern, Frau Rosalie Schoenflies, Frau Maria Gubitz, Frau Lydia Schlesinger, Frau Minna Cauer, Frau Jeanette Schwerin, Frau von Witt och Frau Margarethe Kirschner hade alla väl definierade ansvarsområden i kommittéer inför kongressen, Berlin 1896: 3; *FBw* Nr 13 1 Juli 1896:128; *FBw* Nr 19 1 Okt 1896: 177; *Komm UW*: Rotes Rathhaus finns fortfarande på 2012 och används ännu av stadens borgmästare. Det ligger mellan Alexandersplatz och Unter den Linden, centralt i det Berlin som var centrum vid förra sekelskiftet. Under de år Berlin var en delad stad låg rådhuset i Östberlin. Det blev renoverat 1995.

²⁶ Berlin 1896: 4 & Vorwort & Inhaltsverzeichnis;. Den socialdemokratiska dagstidningen *Vorwärts* rapporterade var öppningsceremonin hölls och att den var dåligt organiserad och smockfull. Reportern hade irriterats av klädprakten: "Zwischen den Seidenröcken und Brillanten fielen die smucklosen Kleider der Vertreterinnen der erwerbenden und lernenden Frau, der Lehrerinnen und Studentinnen, gerade auf". *Vorwärts* 22.9.1896.

²⁷ Den socialdemokratiska tidningen kommenterade syrligt att programmet bestod av lite av varje samt att på 25 timmars möten skulle 100 inlägg presenteras. *Vorwärts* 22.9.1896.

om pedagogik och ett tredje om folkbildning och arbetarskefrågan.²⁸ På den senare nämndes särslag för kvinnor.

Morgensterns jämlikhet och kongressens dolda syften

Lina Morgensterns inledningstal²⁹ tyder på att hon hade ett mer radikalt syfte med kongressen än det öppet deklarerade. Det nödtorfigt dolda budskapet var önskan om en jämlikhet mellan kvinnor och män. Det kan förklara de tyska kvinnoorganisationernas rädsla för att förknippas med kongressen. Morgenstern nämnde i sitt tal gång på gång jämlikhet inför lagen; ibland handlade det om förhållandet mellan kvinnor och män på arbetsmarknaden men framför allt om utbildning och sedlighet. Kanske talade hon också, som undertext, om rösträtten?

Endast genom en laglig likställdhet av de båda könen, genom ett fredligt och likaberättigat arbete i gemenskap, genom ett fritt självbestämmande över rätten till arbete och rätt till arbetsval och utbildning, endast genom erkännandet av *en enda* moral och *en* sedlighet som omfattade alla, kan en gång i framtiden en lyckosam förbrödring av alla människor bli möjlig.³⁰

Ordvalet var radikalt. Innehållet var abstrakt och lämnade öppet för tolkningar. Vilken var hennes ställning till en reglering av kvinnors arbetsmarknad? Det är uppenbart att ord som likställdhet ("Gleichstellung") och likaberättigat ("gleichberechtigt") var positiva för talarinnan och, får vi förmoda, för hennes åhörare, eftersom hon valt dem till ett inledningstal. De bör ha inneburit ungefär vad vi numera kallar för "jämlikhet"? Eller kanske ska det förstås som det sedan 1970-talet i Sverige använda begreppet "jämställdhet"; som ser till en specifik jämlikhet mellan kvinnor och män, som ibland kommit att innefatta hänsyn till ständigt debatterade "skillnader"?

²⁸ De offentligare mötena kallades "Sektions-Sitzungen": den som hölls fredagen den 25 september hade rubriken "Volkserziehung und Arbeiterinnenfrage". Berlin 1896: Inhaltsverzeichnis

²⁹ 20 september 1896 i festsalen i det röda rådhuset. Berlin 1896: 5ff.

³⁰ "Nur durch die gesetzliche Gleichstellung beider Geschlechter, durch friedliches und gleichberechtigtes Arbeiten in der Gemeinsamkeit, durch freie Selbstbestimmung im Rechte auf Arbeit, auf Berufswahl und Bildung, nur durch Anerkennung *einer* Moral, *einer* Sittlichkeit für alle wird dereinst eine beglückende Menschenverbrüderung ermöglicht werden." (citatet 5) Berlin 1896: 5ff.

Vad menade Morgenstern mer precist? Den rimliga tolkningen är att kvinnor och män borde ha lika viktiga, troligen också samma, positioner i arbetslivet och samma rättigheter. Om dessa skulle innefatta politiska rättigheter lät hon förbli osagt men ett sådant krav kunde läsas in av den som så önskade. *Arbetet* tycks vara det viktigaste för Morgenstern i detta tal; ordet "arbete" eller sammansättningar med det återkom. Viktig var enligt henne för en kvinna att *bestämma själv*, det vill säga hon skulle kunna välja själv om hon ville arbeta för pengar eller inte. Det var radikalt i hennes tid. Hon levde i en kultur och i en klass där den gifte mannen oftast var och borde vara familjeförsörjare. När hon talade om att kvinnan borde ha ett "fritt självbestämmande" uteslöt hon alltså inte att den gifte kvinnan valde hemarbete som sin livsuppgift, tvärtom.

Talet underströk också kravet på en gemensam moral för kvinna och man i en tid när debatten gick hög om dubbelmoral, om reglementeringen av kvinnors prostitution, om sedlighet och om mäns men inte kvinnors traditionella och lagliga rätt till utomäktenskapliga förbindelser utan följder för deras äktenskap. Att uttrycket "förbrödring av alla människor" användes av Morgenstern när hon ville tala om integrering av kvinnor och män i en mänsklig gemenskap visar att någon debatt om just detta ordval och dess betydelse inte fördes. Att dra slutsatsen av ordet "förbrödring" att Morgenstern skulle ha menat att gemenskapen borde ske efter en manlig norm är naturligtvis missvisande. Sannolikt menade hon det motsatta. Med *en enda* moral ansåg både hon och andra kvinnoaktivistkvinnor att mannen borde följa det som antogs vara den kvinnliga sedligheten, den kvinnliga normen, nämligen att leva monogamt inom ett äktenskap eller i celibat utanför det. Ordvalet "förbrödring" visar på en okänslighet för ordets betydelse som idag kan tyckas märklig. Men den var vanlig i en tid då emanciperade engelsktalande kvinnor undertecknade brev till varandra med "fraternally", det vill säga "broderligen".

Efter en inledning med en vag men påtaglig betoning av jämlikhet mellan kvinnor och män talade Morgenstern om kongressens målsättning. Hon välkomnade alla kvinnoorganisationer i föga förpliktigande vändningar:

Vi frågar inte efter skillnader i uppfattningar, inte heller efter en persons samhällsställning eller efter ett politiskt eller religiöst ställningstagande, inte efter nationalitet eller ras, utan för oss gäller det rent mänskliga, det människovärdiga och därför det gudomliga, för oss gäller det trohet mot en övertygelse och självuppoftning.³¹

Denna svulstiga vältalighet tycks vända sig främst till kvinnor som sysslade med välgörenhet. Dess allmänna inbjudan till alla kan ses som sympatisk. Den pekar på att Morgenstern hade en uppfattning om att kvinnor bestod av en mångfald av grupper, klasser och raser. Men talet gav inte någon uppfattning om vad kongressen ville åstadkomma utöver att vara öppen. Och det avslutades med lovord för ett förhållningssätt som var starkt förknippat med kvinnlighet: "sjelvuppoftning".

Lina Morgensterns tal om kongressens innehåll underströk dess vaga avsikter och förhärligade klassiska kvinnliga dygder. Kvinnorörelsen satte "vården och uppfostran av de svaga mänskoplantorna, barnen" högt på sitt program. Ett sunt familjeliv, som grundades på de äkta makarnas lika rättigheter inför lagen när det gällde ansvaret för barnens uppfostran, ingick i ett sådant program. Barnen sattes högt, för att inte säga högst, men jämlikhetsönskan förlorades aldrig helt. Morgenstern kom igen och igen tillbaka till lika rättigheter inför lagen. Hon ville ge föräldrar lika rättigheter vis à vis barnet, i en tid då mannen var målsman över sin hustru och oftast fick barnen vid skilsmässa, i en tid då mannen bestämde över barnets fostran och skolgång medan modern endast fick ha hand om den praktiska vårdsnaden. Efter en hastig uppräknning av undervisning, utbildning och socialt hjälparbete, betonade hennes tal två frågor,

³¹ " Wir fragen nicht nach Meinungsverschiedenheit, noch nach Stellung der Person oder nach politischem und religiösem Glaubensbekenntnis, nicht nach Nationalität oder Rasse, uns gilt das rein Menschliche, Menschenwürdige und darum Göttliche, uns gilt Überzeugungstreue und Selbstlosigkeit." (citater 5-6) Berlin 1896: 5ff.

nämligen "den brännande frågan om kvinnans rättsliga ställning ... och den lika brännande arbetarske- och lönefrågan".³²

Initiativtagaren till kongressen såg alltså två frågor som de viktigaste, de mest "brännande": frågan om lika rättigheter i alla dess aspekter, troligen inkluderande rösträttsfrågan, och frågan om lönearbetande kvinnor, deras villkor och vad man skulle göra för att förbättra dem. Dessa två frågor hörde till de två mest kontroversiella inom den tyska borgerliga kvinnorörelsen. Det var i svaren på dessa frågor som skillnaderna mellan den vänstra flygeln och rörelsens majoritet gick. Därmed hade Lina Morgenstern visat sin önskan att hålla dessa frågor öppna, vilket inte ansågs lämpligt av motståndarna. Hon ansåg i det sammanhanget det angeläget att betona att kongressen inte var fientligt mot män. Det fanns män som stod på kvinnornas sida lika väl som det största antalet kvinnor stod på motsatt sida och definierade sig själva utifrån de flesta mäns värderingar.

Lina Morgenstern uttryckte kongressens stora idé som att "höja vårt kön och ge det dess rätta och värdiga ställning i det mänskliga samhället". Kvinnor skulle få uppfostran och utbildning och via detta uppnå en rättvist värderad position.³³ Hon uttalade flera meningar, vars tolkningar måste förbli dubbel. De kan tolkas offensivt och positivt: kvinnor hade inte en rättvis ställning i samhället. Det bör de få! De kan lika väl tolkas defensivt: kvinnornas dåliga ställning förklaras genom att de ännu inte var värdiga en sådan. De behövde först utbildning. Som utbildade skulle de senare kunna inta sin rättmätiga plats i samhället. Morgenstern kritiserade inte heller det samhälle, som inte gav kvinnor denna uppfostran och utbildning. Hon lade sina ord försiktigt. Hon utmanade inte staten mer än indirekt. Hon var diplomatisk. Det är ändå troligt att hennes tal uppfattades som en utmaning av många inom den

³² "...für die Pflege und Erziehung der zarten Menschenknospe, des Kinders..." "... mit den brennenden Fragen der Rechtsstellung der Frauen vor dem bürgerlichen Gesetz und der ebenso brennenden Arbeiterinnen- und Lohnfrage." (citater 6) Berlin 1896: 5ff

³³ "... unser Geschlecht zu heben, ihm eine gerechte, würdige Stellung in der menschlichen Gesellschaft zu geben." (citater //) Hela Morgensterns tal, Berlin 1896: 5ff. Om anledningar till sprickan inom kvinnorörelsen. Lüders 1904 särskilt 55ff.

tyska kvinnorörelsen eftersom det innehöll jämförelser mellan kvinnor och män och nämnde rättigheter kvinnor saknade. Hennes försiktiga formuleringar gentemot staten måste också förstås inom ramen för kvinnors begränsade politiska yttrandefrihet. Hennes tal kunde tolkas olika beroende på lyssnarens förväntningar.

I socialdemokratiska kretsar ansåg man att Lina Morgensterns utläggning om allas likaberättigande varit utan innebörd: enbart pladder och skummande fraser.³⁴ Det är inte konstigt att den socialdemokratiska pressen kritiserade kongressen och dess ledare. Under kongressen skulle socialdemokratiska kvinnor göra kraftfulla diskussionsinlägg om hur annorlunda de såg på de flesta frågor. Socialdemokratiska kvinnor ordnade till och med en alternativ motkongress på kvällstid. Samtidigt är det uppenbart att socialdemokraterna såg kongressen som en utmaning som skulle antas. Deras tidning *Vorwärts* hade långa ingående referat av kongressen medan de andra större tidningarna som *Vossische Zeitung* eller *Berliner Tageblatt* gav kongressen betydligt mindre uppmärksamhet.

Arbeterskor och socialdemokrater

Arbetande kvinnors villkor togs bland annat upp både på ett internt och på ett öppet möte.³⁵ Temat "arbeterskor" blev föremål för schismer och debatter, som var känslomässigt laddade och kopplade till de politiska motsättningar som kongressen försökt undvika att öppet diskutera. Centralt i detta, men samtidigt på ett vagt och undvikande sätt, fanns inställningen till särdrag för kvinnor på arbetsmarknaden. Ett nattarbetsförbud hade införts för industriarbetande kvinnor i Tyskland år 1891 efter att ha figurerat i opinionsbildande debatter under flera decennier.³⁶

³⁴ *Vorwärts* återgav inte Morgensterns tal, recenserade det enbart kort och avfärdande. Tidningen återgav däremot talet därefter, i vilket Marie Stritt presenterade den tyska kvinnorörelsen, i ett långt och högaktningsfullt referat. *Vorwärts* 22/9 1896.

³⁵ Internt möte: "Die Frau in Handel, Industrie und Gewerbe; Fachschulen" 23 Sept, Berlin 1896: Inhaltsverzeichnis & Berlin 1896: 191-233; Öppet möte: "Volkserziehung und Arbeiterinnenfrage" 25 Sept, Berlin 1896: 388-409.

³⁶ Schmitt 1995; Ayass 2000

Hur ställde sig egentligen kongressdeltagarna till kvinnors positioner på arbetsmarknaden? Och hur kritiserade de socialdemokratiskt organiserade kvinnorna kongressen och dess syn på just arbetande kvinnor?

Den socialdemokratiska dagstidningen *Vorwärts* rapporterade utförligt och drog fram många socialistfientliga uttalanden, för att betona skillnaderna mellan sin ideologi och kongressens åsikter. Engelskan Mrs Haighton påstods hade uppmanat kvinnor att inte ansluta sig till socialdemokraterna, eftersom det bara var munväder när dessa påstod sig vilja hjälpa kvinnor medan "historien visar att män alltid bara brytt sig om sig själva". Tidningen var inte heller nöjd med ett tal av den franska feministen Eugenie Potonié-Pierre, som varnat kvinnor från att ansluta sig till manliga fackföreningar. Hon hade rekommenderat dem att bilda *egna* fackliga sammanslutningar för att inte mista sin självständighet. Denna talare hade därtill, skrev tidningen, hoppats på en internationell gemenskap mellan kvinnliga fackföreningar.³⁷ Hade en socialistisk international för kvinnor föresvävat Potonié-Pierre? Kanske det men denna kongress var långt ifrån det bästa forumet för en sådan appell. En könsseparatistisk facklig organisering sågs inte heller med blida ögon av socialister och socialdemokrater i Tyskland. Kvinnofrågan borde organisatoriskt och ideologiskt vara *underordnad* socialismen, därom var socialister i Tyskland överens. På den linjen stod så gott som alla kvinnor på framträdande positioner inom den socialdemokratiska rörelsen; detta i motsats till hur det, ännu, såg ut i Frankrike.

"Kvinnan i handel, industri och hantverk; yrkesskolor"

Lily Braun hade anmält ett föredrag med rubriken "Arbeterskefrågan". När hon, som de andra talarna, fick femton minuter för att utveckla sitt ämne, vägrade hon hålla sitt föredrag med hänvisning till att tiden hon fått var alltför kort. Hon använde istället sin tid till att

³⁷ "... die Geschichte zeige, dass die Männer immer nur für sich selber sorgten." Pontonié-Pierre var inte själv närvarande; hennes tal blev uppläst, *Vorwärts* 22/9 1896

inbjuda kongressens deltagare till två stora folkförsamlingar på kvällstid. På dem utlovade hon en fri diskussion. Socialdemokrater som Clara Zetkin, Emma Ihrer, Martha Rotlack, Ottilie Baader och hon själv skulle tala där om kvinnor och arbete. Braun menade att kvinnofrågan måste lösas på ett socialdemokratiskt sätt och hon förolämpade den borgerliga kvinnorörelsen genom att påstå att den inte utförde något viktigt arbete för arbetande kvinnor utan bara tänkte på att själva få rösträtt och doktorshattar.³⁸

Lily Brauns anförande var väl förberett. Så väl att det trycktes efteråt. Den "folkförsamling" som hon inbjöd till samma kväll, var planerad långt i förväg.³⁹ Hennes utspel mot "borgerliga damer" som sades endast bry sig om "damfrågan" ingick i en socialdemokratisk profilering. Under framträdandet möttes hon både av bifall och av rop på att hon skulle sluta tala. Ordföranden Jeanette Schwerin, som gärna ville se ett samarbete för arbeterskornas bästa och själv arbetade för sociala reformer, hade stillsamt kommenterat att många kvinnor nog skulle hörsamma hennes inbjudan till folkförsamlingarna. Minna Cauer påstod efteråt att Lily Braun hade känt till villkoren för att framträda och överraskat ordföranden med sin vägran att tala om sitt anmälda ämne. Den provocativt framförda inbjudan var enligt Cauer dessutom onödig eftersom samma inbjudan hade kommit till kongressen redan dagen innan. Efter Lily Brauns angrepp på den "borgerliga" kvinnorörelsen i sitt tal hade därför de ledande kvinnorna på kongressen beslutat att bojkotta de socialistiska folkförsamlingarna, vilka de tidigare hade tänkt gå på.⁴⁰

³⁸ Brauns föredrag var anmält till "Arbeiterinnenfrage", ett internt möte. Detta bör formellt ha gjort henne till en av deltagarna i kongressen fast socialdemokrater hade avvisat att delta. Det officiella protokollet rapporterar inte vad Braun sa på kongressen (där hon utnyttjade alla sina 15 minuter) utan konstaterar enbart att "Frau Lily Braun erklärte den unter obigem Thema angekündigten Vortrag wegen der Kürze der ihr bewilligten Sprechzeit nicht halten zu können"(citatet 202). Berlin 1896: 191ff; "zwei grossen Volksversammlungen", (citatet 3) En broschyr på 20 sidor innehåller vad LB-G sa på kongressen samt hennes längre tal vid en av kvällssammankomsterna. Braun-Gizycki 1896; *1. Beilage zum Vorwärts* 23/9 1896.

³⁹ En stor annons fanns införd med namnen på talarna om "2 Volksversammlungen", *Vorwärts* 22/9 1896.

⁴⁰ Braun bjöd in till socialdemokratiska kvällsförsamlingarna om arbeterskefrågan i samma stund som hon tillade att hon inte trodde att många av damerna skulle gå att övertyga eftersom klassegoismen har djupa rötter. *Vorwärts* 23/9 & 24/9 1896 & ("... Damenfrage ..." citatet 3) Braun-Gizycki 1896; Schmitt 1995b: 140f; *FBw* Nr 19 1.Okt 1896:180; Komm: Minna Cauer, en av parterna i målet, ville efter kongressens slut i sin tidskrift förklara varför det ledande skiktet från kongressen inte kommit till "folkförsamlingarna" och

Detta kan kanske ses som en politisk seger för Braun om hon var ute för att understryka hur omöjligt ett samarbete med de borgerliga var? Det går att ytterligare problematisera detta framträdande. Braun hörde inte till de tre socialdemokratiska kvinnor som fått inbjudan att vara med på kongressen. Och hon var själv tämligen ny inom den socialdemokratiska rörelsen. Däremot hade hon nyligen samarbetat med Minna Cauer med tidningen *Frauenbewegung*, som de hade startat tillsammans. Braun hade lämnat den för sitt nya politiska engagemang. Det kan alltså ha funnits sammanvävda motiv till Brauns provocerande; att hon ville visa sig som sann socialdemokrat och att hon ville visa även Cauer att allt samarbete dem emellan därför var uteslutet.

Socialistiska talare från andra länder framträdde under kongressen. Frågan om socialismen var spänd. Det fanns en förväntan om missförstånd från båda sidor. Therese Schlesinger-Eckstein var i Berlin som representant för Österrikes allmänna kvinnoföreningar (Allgemeinen Österreichischen Frauenvereins) samtidigt som hon själv var på väg att glida över till ett ställningstagande för socialdemokratin. Under sin första dag på kongressen upplevde hon en episod som hon tolkade som fientlig mot socialismen. Hon talade om hela kvinnorörelsen i sitt hemland. När hon hade nått till den socialdemokratiska delen hade hon blivit avbruten av ordföranden, Lina Morgenstern. Hon hade nämligen överskridit sin talartid. *Vorwärts* noterade att ordföranden "störde talaren genom att avbryta henne och flera gånger uppmana henne att vara kortare" och ansåg att det berodde på talets "socialistiska färgning". Så uppfattade Therese Schlesinger-Eckstein också situationen. Hon hotade därför att lämna kongressen utan att hålla sitt andra tal om en nyligen publicerad enkät bland arbeterskor i Wien. Men en uppgörelse i godo hade kommit till stånd genom Mina Cauer, som var vice ordföranden vid detta möte. Hon hade kunnat lugna den upprörda österrikiskan. Therese Schlesinger-

framhäva det oegentliga i Brauns beteende särskilt för dem som deltagit i mötet på kongressen utan att förstå dess - enligt Cauer - verkliga innebörd. Cauer hade uppenbarligen känt sig allvarligt provocerad av Braun vid denna incidens. UW

Eckstein stannade men intermezzot visar på en överkänslighet omkring "socialismen". Ordföranden Morgenstern kan helt enkelt ha agerat för att rättvist fördela tiden mellan talarna men kanske var hon samtidigt inte ovillig att avbryta just vid en presentation av socialismen?⁴¹

Schlesinger-Eckstein återkallade detta minne i sin självbiografi skriven 15 år senare, vilket tyder på att hon hade tagit verkligt illa vid sig när hon blev avbruten. På grund av detta intermezzo blev Therese Schlesinger-Eckstein positivt överraskad av det gensvar hon senare fick när temat var kvinnor och industri. Publiken, som hon -- och senare Lily Braun -- mötte, bestod mestadels av lärare, tjänstemän och skribenter av båda könen. Schlesinger-Ecksteins intryck var att dessa gärna tog emot upplysningar om arbetarkvinnornas svåra levnadsvillkor.⁴² Detta var samma publik som senare fick veta att deras engagemang inte var något värt när Lily Braun steg upp i talarstolen.

Therese Schlesinger-Eckstein rapporterade om en enkät med 300 arbeterskor i Wien som hade avslöjat svält, utmattning och prostitution. Hon rekommenderade statliga reformer och förordade speciella lagar för kvinnor vid graviditet. Hon ville se en förbättrad fabriksinspektion för att det nattarbetsförbud för kvinnor som existerade i Österrike sedan 1883 skulle tillämpas striktare. Hon var inte den enda av de utländska socialisterna som stödde särlagar för kvinnor. Miss Florence Routledge från Women's Trade Union League i London kritiserade öppet de medelklassdamer som med hänvisning till jämlikhet motsatte sig arbetsrättsliga lagar för kvinnor. Hon misstrodde deras försvar av en abstrakt jämlikhet, vilket upptog deras politiska engagemang i alltför hög grad:

⁴¹ Riemer etc 1983: 97f. Sammankomsten hade fått avslutas utan att tre aviserade talare ens fick möjlighet att äntra talarstolen enligt *Vorwärts* 22/9 1896; "die Rednerin durch Unterbrechungen störte und sie fortwährend zur Kürze ermahnte" på grund av "die sozialistische Färbung die Rede" *Vorwärts* 22/9 1896 ; Riemer etc 1983: 97f, som citerar Popp 1912: 125ff.

⁴² Riemer etc 1983: 98

De ser alla lagar enbart för kvinnor, som inte innefattar män, som ett bedrägeri mot den teoretiska jämlikheten, på vars försvar de inriktat alla sina krafter och kunskaper.

Hon förde därmed in den heta polemik i frågan om jämlikhet på arbetsmarknaden, som förts i England mellan "labour" och representanter för kvinnorörelsen, som till exempel Millicent Garrett Fawcett. Routledges framställning var präglad av sympati för män, som fick se sina arbetsplatser invaderade av kvinnor och därmed tvingades att acceptera lägre löner. Fackföreningarnas viktigaste angelägenhet borde vara att förhindra att det ena könet underbjöd det andra, enligt henne.⁴³ Hennes analys ställde "kvinnor" mot "arbetare" (och "fackföreningar") så att dessa blev varandra uteslutande. Kvinnor var *inte* "arbetare"; män var "arbetare".

Florence Routledge, liksom Therese Schlesinger-Eckstein, såg med välvilja på särlagar för kvinnor. Skillnaden dem emellan var ändå stor. Schlesinger-Eckstein ställde sig på den kvinnliga arbetaren sida och uppmärksammade hennes problem medan Routledge fastnade i den gängse socialistiska retoriken kring de problem lönearbetande kvinnor orsakade fackligt organiserade män.

Efter Lily Braun talade doktor Maria Montessori (1870-1952). På våren 1896 hade hon avlagt doktorsgraden i medicin på en avhandling om förföljelsemani. Den hade blivit väl mottagen. Hon var Italiens första kvinnliga doktor i medicin och väldigt uppmärksammas för detta. Också vad hon sa i Berlin uppmärksammades i hennes hemland.⁴⁴ Detta inlägg

⁴³ "Sie sehen in allen nur für Frauen und nicht auch für Männer erlassenen Gesetzen eine Verleugnung jener theoretischen Gleichheit, zu deren Verteidigung sie alle ihre Kräfte und Fähigkeiten aufgewendet haben"(citater 200), Berlin 1896: 195ff; *Vorwärts* 22/9 1896; Lewis & Rose 1995: 104ff ; Den österrikiska skyddslagsstiftningen hade många dispenser och en dålig efterlevnad. Grandner 1995: 157ff; Caine 1997: 148ff.

⁴⁴ I november 1896 blev hon läkarassistent (måste vara ungefär tillförordnad, inte fast anställd) i kirurgi vid ett sjukhus för män, Ospedale Santo Spirito i Sassia. Snart gled hon över till en psykiatrisk klinik vid det universitetet. Åren 1896 till 1906 blev avgörande för hennes livsgärning. Hon gick över från medicin till pedagogik under dessa år. Hon var också mycket involverad i kritik av de fattigas förhållanden i Italien och i samband med detta med kvinnorörelsen. Hon öppnade en privatklinik men blev därtill anställd som assistentläkare vid San Giovanni-sjukhuset som var ett universitetssjukhus. Se Heiland, Helmut, Maria Montessori, Reinbek bei Hamburg, Rowolt, 2011

karaktäriserade Minna Cauer som: "... mycket socialistiskt utifrån en borgerlig synpunkt." Det var närmast *feministiskt* så som de franska socialistiska feministerna använde ordet. Det var nog detta som Cauer försökte sig på att kalla för "borgerlig socialism", i en tid då ännu inte någon politisk riktning hade ensamrätt till ordet "socialism". Och ordet "feminist" hade dålig klang i Tyskland om någon klang alls.

Maria Montessori var inte nöjd med kongressens behandling av arbeterskefrågan. Hennes inlägg kan förstås som en direkt tillrättavisning av Florence Routledges ordinärt socialistiska tal. Montessori tänkte -- betonade hon -- inte "lämna kvinnorörelsen och gå över i det socialistiska lägret"; hon tänkte inte tala om arbetarens kvinna och hustru ("die Frau der Arbeiter") utan om kvinnan som arbetare ("Arbeiterin").⁴⁵

Maria Montessoris föredrag var en blandning av agitation, analys och presentation av rader av lönetariffer; hon anklagade kongressen för att ha försummat miljoner arbeterskor. Hon angrep familjelagstiftningen som gav mannen alla fördelar. Kvinnan uppfostrades att "underordna sig" ("Unterwürfigkeit"), inte till att försörja sig. Men om mannen en dag inte kunde försörja hustrun, då måste hon enligt lag försörja honom. Lagen gav en äkta man rätt att ge sig iväg och dyka upp flera år senare för att kräva sin äktenskapliga rätt till den egendom hans hustru hade arbetat ihop under hans frånvaro. Om en man dödade sin hustru för att hon varit otrogen såg lagen mildt på det. Montessoris misstro mot de gällande lagarna ledde henne till att ifrågasätta om en enda ny lag inom arbetarskyddsområdet -- och här syftade hon på nattarbetsförbudet -- skulle kunna innebära en positiv förändring av hela lagsystemet. Skulle den verkligen beskydda kvinnan? Hon gav exempel ur det italienska arbetslivet som visade hur kvinnor fick utföra de tyngsta arbetena mot den lägsta betalningen. Hon tala om "de undertryckta kvinnorna". Deras låga löner var beviset. Men hon gick längre än så i sin feministiska

⁴⁵ Cauer skrev: "sie sprach wie Frau Schlesinger-Eckstein sehr sozialistisch vom bürgerlichen Standpunkt vor." *FBw* Nr 19 1.Okt 1896:180; "Ich trete damit nicht aus dem Gebiete der Frauenbewegung heraus, um in das sozialistische Gebiet einzutreten, denn ich beabsichtige nicht von der Frau des Arbeiters zu sprechen, sondern von der Arbeiterin." Berlin 1896: 203

argumentering när hon hävdade att kongressens kvinnor lika väl som arbeterskor led av "den förtryckande ojämlikheten med mannen". Rättighetsprincipen skulle vara "lika lön för lika arbete".⁴⁶ Hennes analys var i samklang med de franska feministernas med jämlikheten som mål för kvinnors emancipation; det innehöll en stark misstro mot mäns avsikter med all slags lagstiftning. Samtidigt visade hennes tal sympati för stora delar av den socialistiska reformistiska ideologin, så länge som den höll sig till jämlika reformer.

Socialisten Madame Vincent från Paris berörde denna gång i sitt tal inte särslagarna. Tre av mötets övriga föredrag handlade om enskilda föreningar som gav stöd till kvinnors arbeten och utbildning medan ännu ett mer principiellt tal hölls. Det tog upp vad som kallades överbefolkningen av kvinnor, det vill säga det faktum att det fanns fler kvinnor än män i alla länder i Europa och att kvinnoöverskottet var särskilt stort i storstäderna. Fil dr Zofia Daszynska, docent vid Humboldtakademien i Berlin⁴⁷, lade fram en statistisk-teoretisk betraktelse och menade att "detta var fakta som kvinnorörelsen måste ta ställning till som den organiserade och medvetna förtruppen i tidens kvinnovärld".⁴⁸ Men denna "medvetna förtrupp" var långt ifrån enad. Arbeterskornas villkor fortsatte att vara en het fråga under den debattkväll, till vilken allmänheten hade tillträde.

⁴⁶ Montessoris hela föredrag: "Ueber den Lohn der Arbeiterinnen", Berlin 1896: 202-212. "Unterwürfigkeit" (203); "... auf uns allen die drückende Ungleichheit mit dem Manne lastet" (citatet 211); "unterdrückten Frauen"(citatet 211); "bei gleicher Arbeit gleicher Lohn." (citatet 212); eftersom inga resolutioner fick tas kunde man inte rösta om Motessoris förslag om en löneresolution. Berlin 1896: 191. Komm UW: Bara i *en* fråga är man och kvinna lika inför lagen; för vissa överträdelser väntar dem båda kedjorna eller giljotinen. Det är inte utan att det sista låter som en återklang av Olympe de Gouges klagomål under franska revolutionen, att den enda jämlikhet som lagen bestod kvinnan var att hon fick bestiga giljotinen, likaväl som mannen. de Gouges, s d UW

⁴⁷ Zofia Daszynska-Golinska (1866-1934), polska med doktorsgrad från Zürich 1891 i demografi, var tillförordnad professor i Berlin åren 1894-96. Hon var reformistisk socialist och engagerade för både kvinnosaken och socialismen. Hon kom att skriva många böcker och blev 1919 professor i det fria Polen.

⁴⁸ Vincents tal, 212-217; Om kvinnliga affärsbiträdens villkor och fackliga organisering i Berlin 217-222; om flickutbildning i Riga, 227-229; om en yrkesskola för flickor i Hamburg 229-233; Daszynskas tal, 222-227, "Und dieser Thatsache gegenüber muss die Frauenbewegung als organisierter und bewusster Vorposten der heutigen Frauenwelt Stellung nehmen."(citatet 226) UW borde ha refererat Daszynskas tal! Berlin 1896: 212-233; *FBw* Nr 19 1.Okt 1896:180.

En öppen debatt om "Folkbildning och arbeterskefråga"

Minna Cauer var ordförande vid kongressens debatt om arbeterskefrågan och mötet skulle ta upp frågan om ett samarbete. Då var starka meningsskiljaktigheter att vänta. Cauer hade sin egen linje som ordförande och hon ville "bevisa, att man kan ha helt olika uppfattningar i en diskussion och ändå hålla sig till saken och utan att behöva bli fiender".⁴⁹

Jeanette Schwerin var den som inbjöd till samarbete och hon riktade sig direkt till de socialdemokratiska kvinnorna. Hon var välkänd för sitt engagemang för arbeterskor och deras hårda villkor. Hon hade bland annat verkat för att kvinnliga fabriksinspektörer skulle anställas för kvinnoindustrier. Hon försökte presentera områden för en organiserad samverkan mellan borgerliga och socialdemokratiska kvinnor. Enligt det officiella protokollet var Schwerin anspråkslös i sina förslag: kvinnor borde gemensamt kunna arbeta för att kvinnor skulle få uppträda som vittnen i domstolar på samma villkor som män; de borde kunna enas om att kvinnor skulle få ingå i juryn vid jurymål; de borde enas om att kvinnor fick anställas som vakter för kvinnliga fångar. Hon föreslog att kvinnoorganisationer utsåg representanter till en samordningsgrupp för allt detta. Schwerin nämnde, enligt denna versionen av hennes tal, inga kontroversiella frågor som t ex den om arbetarskyddslagar.⁵⁰

Ett något annorlunda referat gav Minna Cauers gav i sin *Frauenbewegung*. Schwerins tal hade varit djärvare och mer provocerande. Hennes krav hade, enligt Cauer, gällt inte enbart lika lagstiftning, domstolsprocedurer och politisk representation på lokal nivå utan fem stora områden för samarbete. För det första ville hon se en omvandling av folkskolan till en enhetsskola, för det andra få kvinnliga

⁴⁹ Debatten ägde rum under kongressens näst sista dag, fredagen den 25 mars. Berlin 1896: 394ff, 403;" zu beweisen, dass man sich sachlich sehr scharf auseinandersetzen kann, ohne dass deshalb Feindseligkeit zu sein braucht." *FBW* Nr 19 1.Okt 1896:180.

⁵⁰ Schwerin nämnde "konfessionellen, sozialpolitischen und bürgerlichen Frauenvereine" som organisationer som borde kunna samarbeta om detta med "Arbeiterinnen", "Schwurgericht" "eine Art von Einigungsamt" (alla citaten 394);Protokollet från kongressen som trycktes 1897 var redigerat av en kommitté, Berlin 1896:393f

fabriksinspektörer, för det tredje en "utvidgning av arbetarskyddslagstiftningen för att skydda kvinnor och barn", för det fjärde ville Schwerin se samarbete om att få in kvinnor på kommunala uppdrag och för det femte borde man kunna samarbeta för att organisera arbeterskor. Cauer hade uppfattat att en central punkt i Schwerins inlägg hade handlat om just arbetarskyddslagstiftningen. Om detta skrev Cauers klart; Jeanette Schwerin hade förespråkade särdrag för kvinnor och barn. Schwerin skulle några år senare offentligt vara för sådana särdrag⁵¹, och det kan vara möjligt att hon ännu under denna kongress ville undvika debatt i frågan och därför varit dubbeltydig? Det kan också hända att några vid redigeringen av protokollet velat tona ner att särdrag över huvud taget hade varit uppe till debatt? Protokoll var inte stenograferade utan insamlade och skrivna efteråt. Om Cauers tolkning -- som publicerades betydligt tidigare än den tjocka protokolls-boken -- är riktig, då låg Schwerins åsikter nästan jämsides med de socialdemokratiska kvinnornas åsikter.

Oavsett vilken version som mest överensstämmer med hur Schwerins ord föll⁵² blev inviten till samarbete avslagen. Det vara förväntat. Socialdemokraterna Clara Zetkin och Lily Braun vände sig mot inbjudan att samarbeta. Zetkin vägrade att samverka med borgerliga kvinnoorganisationer samtidigt som hon motsägelsefullt -- kanske för att vara artig -- framhöll att det fanns beröringspunkter mellan de två grupperna. Ibland verkade hon öppna för samarbete för att i nästa mening fullständigt förneka sådant som möjligt. På området politisk jämlikhet kunde -- menade Zetkin -- kanske viss samordning ske. Men, betonade hon, det var socialdemokrater som drivit frågan om kvinnors

⁵¹ Berlin 1896:393f; "die Ausdehnung der Fabriksgesetzgebung zum Schutz der Frauen und Kinder", *FBw* Nr 19 1.Okt 1896:180ff (citatet 189); Komm: År 1898 skulle Jeanette Schwerin starta en "Kommission für Arbeiterinnenschutz" inom BDF, så hon kan mycket väl ha talat positivt om särdrag för kvinnor 1896, det tryckta protokollet borde kanske värderas som mer tillförlitligt än Cauers artikel, eftersom det hade ett flertal redaktörer och inte silades genom bara en persons temperament. Men samtidigt kanske protokollet var mer fullt av kompromisser medan Cauer ville lyfta fram det polemiska. Att avgöra annat än att frågan var känslig, går inte. *UW*; Jfr Weiland 1983:28ff; 247ff; Schmitt 1995b:140f.

⁵² Det tryckta protokollet redigerades av ett kollektiv bestående av Rosalie Schoenflies, Lina Morgenstern, Minna Cauer, Jeannette Schwerin och Marie Raschke. Berlin 1896.

rösträtt i årtal medan kvinnokongressen inte ens vågat ta upp den på sin dagordning. Zetkin nämnde rösträtt två gånger i sitt relativt korta anförande. De sociala missförhållandena skulle inte ta slut utan en total samhällelig förändring.⁵³ Zetkin såg alltså ändå inte sitt parti som främmande för reformer genom riksdagsarbete och avsåg att delta i allmänna val.

Clara Zetkin tog inte upp Schwerins frågor. Hennes inlägg blev en diskussion varför det principiellt inte gick att samarbeta, kvinnor emellan. De stod på olika politiska sidor. Samarbete med borgerliga gick inte oavsett frågorna.

Lily Braun byggde vidare Zetkins argumentation genom att gå till andra länder för att visa hur samarbete var felaktigt. Hon anklagade den engelska settlementrörelsen, den som hade hus och klubbar öppna för kvinnor i fattiga kvarter, för att vara centra för konservativ politisk propaganda. Genom deras verksamhet hade den borgerliga rörelse fått ett negativa inflytande på arbetarklassens kvinnor. Braun menade att ett samarbete i Tyskland också skulle leda till konservativ politik.⁵⁴

Finskan Alexandra Gripenberg hade en motsatt uppfattning. Hon, som deltagit som ung i Washingtonmötet 1888, var numera välrenommerad inom the International Council of Women. Hon understödde samarbete mellan alla kvinnor och gav en ljus bild av sådan från Finland; där hade en grupp arbetarkvinnor gett upp sin egen fackförening för att gå med i en politiskt blandad kvinnoorganisation.⁵⁵ Det inlägget kunde av Zetkin och Braun tolkas som ett exempel på felaktig politik; helt enkelt en illustration av hur det gick till i praktiken när borgerliga kvinnor påverkade arbeterskor och raserade fackligt arbete.

När Lily Braun hyllade socialdemokraternas arbete i riksdagen, nämnde hon speciella arbetarskyddslagar för kvinnor, som något positivt:

⁵³ Berlin 1896: 396

⁵⁴ Berlin 1896: 399-400.

⁵⁵ Gripenberg höll sitt föredrag på engelska och det översattes av Herr Boos-Jegher. Berlin 1896: 396f.

Vi arbetar också, sedan många år, på vårt sätt för samma mål, för kvinnliga fabriksinspektörer, för en utvidgning av arbetarskyddslagstiftningen osv. Våra riksdagsmän är som bekant de som om och om igen i riksdagen har stött alla förslag som är till fördel för kvinnor.⁵⁶

Seden tog debatten en vändning som skärpte motsättningarna. Dr Anita Augspurg, en framträdande tysk aktivist för kvinnlig rösträtt och vid sidan om Minna Cauer ledande inom den vänstra flygeln, ville gärna se en samverkan om politiska rättigheter och lyfte fram frågan. Hon påpekade att kvinnokongresserna i Chicago och Paris hade haft rösträtt på dagordningen och att borgerliga såväl som socialdemokratiska kvinnor tycktes vara överens om en sådan. Men i hennes tal fanns en brandfackla; hon utmanade till en politisk duell om hur samhällsförändring skulle gå till. Då steg spänningen. Augspurg kritiserade socialismen och framhöll att en socialistisk omvälvning inte skulle kunna genomföras annat än med våld och blod eftersom den hotade andra grupper i samhället. Själv var Augspurg pacifist. Hon ansåg att revolutioner liksom krig var förödande, inte kulturuppbyggande. Hon försökte släta över sin kritik genom att förklara sin respekt för de ideal som styrde socialdemokratin. Men det hjälpte inte. Fokus i diskussionen blev förskjuten. Flera talare gjorde verbala attacker mot socialdemokratisk politik. Ordföranden Minna Cauer försökte återställa lugnet och föra tillbaka debatten till ämnet "arbeterskor".⁵⁷

Mötet hade rört upp starka känslor och luften var laddad både under och efter diskussionen. Att dagen hade haft stor betydelse på kongressen, underströk Minna Cauer senare i *Die Frauenbewegung*:

Ingen dag under kongressen var så viktig för mig som denna förmiddag och säkert var det likadant för alla dem som var närvarande.

⁵⁶ "Wir arbeiten seit vielen Jahren auf unsere Weise auch für dieselben Ziele, für Anstellung weiblicher Fabrikinspektoren, für Erweiterung der Arbeiterschutzgesetzgebung u.s.w. Die Abgeordneten unserer Partei sind bekanntlich diejenigen, die immer und immer wieder alle Forderungen der Frauen einmütig im Reichstage unterstützen." Berlin 1896: 400.

⁵⁷ Berlin 1896: 401ff. 1. Beilage zum *Vorwärts* 26/9 1896; Weiland 1983:38ff.

Socialdemokratiska *Vorwärts* beskrev denna morgonsession som kongressens dittills mest exalterade. Tidningen framhöll att det bifall som höjdes efter "kamraternas" inlägg visade att en minoritet i salen hyste starka sympatier för socialismen medan den andra sidan hyssjade för att tysta dessa. Minna Cauer var både imponerad och intresserad av Clara Zetkins person och inlägg. Hon har skildrat hur hon efter debatten bad Zetkin om ett samtal och hur hon, Anita Augspurg och Clara Zetkin stått i fredligt samspråk. Detta hade förvånat många av de kringstående. Cauer visade att hon inte lät politiska skillnader inverka på det personliga planet och antydde att kvinnor i gemen inte tycktes förstå en sådan attityd.⁵⁸

Minna Cauer hade skött ordförandeskapet så neutralt som möjligt men lät efteråt förstå att hon varit särskilt irriterad på Lily Braun, som hon tyckte "återupprepade sina angrepp på den borgerliga kvinnorörelsen ...". Att Cauers irritation drabbade Braun är begripligt; Minna Cauer och Lily Braun hade samarbetat på *die Frauenbewegung* något år tidigare. Sedan hade hon lämnat Cauer ensam med det redaktionella ansvaret.⁵⁹ Brauns vilje med sitt hetsiga avståndstagande visa sitt nya parti var hon stod.

Socialdemokraterna vägrade blankt ett samarbete med den radikala vänsterflygeln. Gemensamma aktioner blev omöjliga; hoppet som funnits före kongressen släcktes. Den "social-politiska" riktningen inom de borgerliga kvinnokretsarna försvagades medan de socialdemokratiska kvinnorna underströk sitt nära samband med Socialdemokratiska partiet.

Kongressen 1896 kännetecknades av oklarhet om arbetarskyddslagstiftning för kvinnor; frågan blev aldrig föremål för diskussion. De borgerliga undvek frågan om arbetarskydd för kvinnor --

⁵⁸ Efter anteckningar som hon fört kontinuerligt dag för dag skrev Minna Cauer en översiktsartikel med personliga kommentarer om de två mötena där arbetarskyddsfrågan behandlats. "Kein Tag während des Kongresses ist mir und wohl allen denen, die anwesend waren, so wichtig gewesen, wie dieser Vormittag." (citatet 181) . *FBw* Nr 19 1.Okt 1896:177ff; *1. Beilage zum Vorwärts* 26.9.1896.

⁵⁹ "...wiederholte die Angriffe auf die bürgerliche Frauenbewegung,..." *FBw* Nr 18 1. Okt 1896: 180f. Se Kortbiografier.

med eventuellt undantag för Jeanette Schwerin? Med tanke på hur öppet frågan diskuterades i andra kvinnokongresssammanhang, antyder detta att en sådan skyddslagstiftning var känslig för organisatörerna. Var dessa radikaler till och med rädda för att den skulle leda till splittringar inom vänsterflygeln? Något som tyder på det är de två olika versionerna av vad Jeanette Schwerin hade sagt sig vilja samarbeta om. Det officiella protokollet tonade ner anförandet i jämförelse med det tidigare referatet av Cauer i *Frauenbewegung*. Denna tveksamhet inför en diskussion om ett speciellt arbetarskydd, skulle socialdemokratiska kvinnor använda för att framställa sig själva som kvinnovänligare än de borgerliga under sina kvällsmöten, som vi ska följa.⁶⁰

Socialistiska kvinnors folkförsamlingar

I Martens festsal i ölhallen Friedrichshain i Berlins arbetarkvarter var trängeln stor redan en halvtimme före den utsatta mötestiden. Folk stod upp i gångarna och längst bak. På podiet bredvid talarpanelen satt två representanter för stadens ordningsmakt, vilka dock aldrig ingrep. Mötet avlöpte lugnt.⁶¹ Antagligen såg de flesta av de församlade det kapitalistiska systemet och hela borgerligheten, kvinnor som män, som huvudfienden. Utländska besökare från kongressen hade infunnit sig och några få hade kommit den första kvällen. Socialdemokraterna ordnade tre "folkförsamlingar" för att ge sin syn på arbetarskors villkor för att visa åsiktsskillnaderna mellan "oss" socialister och "den borgerliga kvinnorörelsen".

⁶⁰ Enligt den amerikanska historikern Jean H Quataert var kvinnorna inom den borgerliga rörelsen länge oeniga i frågan om ett speciellt arbetarskydd för kvinnor. Fortfarande vid sekelskiftet 1900 kunde det enligt denna forskare hända, att tysk medelklassfeminism avvisade special skyddslagstiftning på grund av principen om jämlikhet, med undantag för en liten "radikal" grupp. "German middle-class feminism rejected special protection in the name of formal equality". Quataert 1979: 40; Varför hon vill kalla den grupp som ville ha skyddslagar för "radikal" kan man fråga sig. Inte heller tycks Quataert ha rätt i att det vid sekelskiftet fanns många kvar - inom något kvinnopolitiskt läger - som inte ville ha skyddslagar enligt senare tysk forskning. Sabine Schmitt har visat att omkring 1900 hade i stort sett hela den tyska kvinnorörelsen oavsett politisk hemvist eller beteckning accepterat sådan särslagstiftning. Sabine Schmitt 1995a. Dessutom kommer vi att se att en sådan enighet påtalades som existerande och unik för Tyskland, av Alice Salomon på kongressen i London 1899, jfr kapitel 6 i denna bok.

⁶¹ Folkförsamlingarna blev tre istället för de två först planerade. De hölls onsdagen den 23 september (med början klockan 20.30), fredagen den 25 september och en extra söndagen den 27 september; Den socialistiska dagliga tidningen *Vorwärts* – som är min källa jämte Schirmacher - rapporterade utförligt om dessa, se övriga noter. Lily Brauns tal trycktes, Braun-Gizycki 1896; Schirmacher 1896: 737-754.

Clara Zetkin och Lily Braun hade inte talat om arbetarskydd för kvinnor vid kvinnokongressen. Inte heller under folkförsamlingarna tog någon av dem upp frågan. Men den användes i den socialdemokratiska presentationen som en av de avgörande skillnaderna mellan de två kvinnorörelserna.

Under ordförandeskap av Ottilie Gerndt talade Clara Zetkin om den borgerliga och proletära kvinnorörelsen. De var helt skilda företeelser. Medan de borgerliga talade om "könsklaveri", talade de socialistiska om "klassklaveri". Klassintressena stod alltid över könsintressena, enligt Zetkin. Hon betonade skillnader i förhållandet mellan kvinnor och män inom olika klasser; det fanns en större harmoni mellan kvinna och man i arbetarklassen. Överklassens och medelklassens män hindrade kvinnor att få utbildning och tillgång till arbeten eftersom de ville behålla arbetena för sig själva. Där fanns alltså en motsättning mellan kvinnor och män som var grundad i en egoistisk kamp om fördelar. I arbetarklassen däremot hade kvinnorna själva insett att de användes som "smutskonkurrenter" till män, det vill säga att arbetsgivaren försökte spela ut kvinnor och män mot varandra. Där handlade det om kapitalistisk utsugning och inte om män som hävdade sina intressen vis à vis kvinnor.⁶²

En talare anklagade fruar till tjänstemän för att de tog arbetstillfällen från arbetarklasskvinnor och pressade ner deras löner. Hon målade upp en klass mot klass problematik. Hennes lösning --om inte klart uttalad -- tycktes vara att medelklassens kvinnor skulle bli försörjda av sina män och lämna lönearbetet till arbetarklassens kvinnor, vars män hade låga löner. Under hennes resonemang fanns uppfattningen om mannen som den egentlige familjeförsörjaren och en kritik av att samhället inte tillät män från arbetarklassen tillräckligt höga löner för att försörja sina hustrur. En annan talare underströk klasskillnaderna genom

⁶² "Geschlechtssklaveri" eller "Klassensklaveri" "Schmutzkonkurrentin". *J. Beilage zum Vorwärts* 25/9 1896; Braun 1901:482f; Zetkin var känd för detta sitt sätt att skilja på förhållandet mellan kvinnor och män i olika klasser, Hunt 1996: 64f.

att påpeka att socialdemokratiska kvinnor aldrig skulle få låna rådhusets festsal.⁶³

Emma Ihrer talade om hur de tyska arbeterskorna hade organiserat sig under den tid då partiet var förbjudet att agitera. Hennes historik visade att arbeterskornas organisering varit beroende av borgerliga kvinnors initiativ och medverkan; en medvetenhet om detta levde kvar inom socialdemokratin. Ihrer nämnde att Lina Morgenstern medverkat till publiceringen av statistik som visade arbeterskornas dåliga löner år 1881. Två år senare hade *Deutsche Kulturbund* hållit möten om hur arbeterskornas sedlighet skulle kunna höjas. Det hade inte uppskattats av arbeterskor som bett de borgerliga arrangörerna att först höja sedligheten hemma hos sig själv. Den allra första arbeterskeföreningen hade bildats av Gertrud Guillaume-Schack. Den föreningen hade gjort undersökningar och skrivit petitioner, vilket gjort att alla partier börjat visa intresse för arbeterskor. Men arbeterskeföreningen blev förbjuden för att den agerade politiskt. Efter detta blev den socialdemokratisk och arbetade underjordiskt fram till legaliteten 1892.⁶⁴

Emma Ihrer nämnde inte de stora arbeterskeförsamlingar ("Arbeiterinnenversammlung") mot inskränkningar av kvinnoarbetet, det vill säga mot särlagar för kvinnor på arbetsmarknaden, som Guillaume-Schack på sin tid hade organiserat. Socialistiska kvinnor hade inte alltid varit för särskilda skyddslagar utan många hade till att börja med varit synnerligen skeptiska mot ett nattarbetsförbud. Som avslutning beklagade Emma Ihrer att borgerliga kvinnor inte ställde upp på arbeterskornas villkor. Hennes tal visade en uppskattning av borgerliga insatser. Ihrer själv drev inom socialdemokratin -- i motsats till Clara Zetkin -- en linje som ville se samarbete med den borgerliga

⁶³ 1. Beilage zum Vorwärts 25/9 1896.

⁶⁴ Om Emma Ihrer och Guillaume-Schack, Se Kortbiografier; 1. Beilage zum Vorwärts 25/9 1896 (även citerat ord). Även Braun 1901: 471 prisar Gertrud Guillaume-Schack utan att nämna hennes motstånd mot ett nattarbetsförbud för enbart kvinnor.

kvinnorörelsen, vilket på sikt kom att negativt påverka hennes ställning i partiet.⁶⁵

Den öppna och fria debatt som sedan skulle följa blev endast till några inlägg av vänligt stämnda så kallade borgerliga kongressdeltagare. Typiskt var inlägget från Therese Schlesinger-Eckstein, hon som snart skulle gå in i det österrikiska socialdemokratiska partiet. Hon önskade att socialdemokratin skulle lyckas i framtiden och ville se ett samarbete växa fram.⁶⁶

Lily Braun inledde nästa folkförsamling med att smickra den internationella kongressen som ett steg framåt för den tyska kvinnorörelsen. Kanske kunde hon vara generösare på hemmaplan, kanske ville hon få gehör bland de kongressdeltagare som infunnit sig? Men hon upprepade sin attack på de liberala kvinnornas insatser i England. Att dessa damer förstod föga av kvinno- och arbetarfrågan visades enligt Braun just av att de var *emot arbetarskyddslagstiftning för kvinnor*. I England påstods det allmänt, sa Braun, att sådan lagstiftning skulle begränsa arbetande kvinnors frihet. Landet framställdes som ett avskräckande exempel på vad samarbete med borgerliga kunde leda till; en skyddslagstiftning för kvinnor kunde råka i fara.⁶⁷

Lily Braun förklarade inte för sin publik varför hon tyckte att skyddslagstiftning för kvinnor var bra och borde vara en del av den socialdemokratiska politiken. Hon förteg dessutom att ett sådant nattarbetsförbud sedan länge tillämpades i England. Inte heller nämnde hon kritiken av nattarbetsförbudet bland vissa vänsterkvinnor i Storbritannien och bland socialistiska kvinnor i Frankrike, en kritik hon väl kände till.⁶⁸

⁶⁵ 1. *Beilage zum Vorwärts* 25.9.1896; Weiland 1983: 134, 278; Schmitt 1995a:24.

⁶⁶ 1. *Beilage zum Vorwärts* 25/9 1896

⁶⁷ Braun-Gizycki 1896; *Vorwärts* 27/9 1896.

⁶⁸ *Vorwärts* lär ha refererat detta möte, som ägde rum på fredagskvällen, varav den första delen av referatet troligen i någon av bilagorna 26/9 1896 som inte finns kvar i SBPK 1. Zetkins tal, det verkar som i dess helhet, finns i *Vorwärts* 27/9 1896 och dessutom i Braun-Gizycki 1896; "... Damen der bürgerlichen Gesellschaft ..." (citrat 7) Braun-Gizycki 1896; Det finns ingen tvekan om att Lily B väl kände till detta motstånd bland socialistiska kvinnor, Braun 1901:478.

På söndagsförmiddagen hölls ännu en folkförsamling kring arbetskefrågan. Denna morgon var de borgerliga fruarna rikligt företrädde, arbeterskorna var färre. Ottilie Baader, en av de ledande inom den socialdemokratiska kvinnorörelsen, höll ett tal till försvar för särskilt lagskydd för arbeterskor. Hennes anförande var välargumenterat. Hon betonade att särdrag för kvinnor behövdes och att de var centrala för socialdemokratisk politik. Hon angrep kvinnokongressen för att ha undvikit en fråga som berörde fem och en halv miljon arbeterskor, nämligen detta skydd. Arbeterskor, som hade arbete både i hemmet och fabriken, hade inte kraft över att organisera sig fackligt eller politiskt. Därför att de var mödrar för den kommande generationen behövde de statligt beskydd. Kroppsligt förstörda kvinnor födde inte sunda barn. Det skydd som socialdemokraterna hade fått igenom, bl a ett nattarbetsförbud, var långt ifrån tillräckligt eftersom barnadödligheten fortfarande var stor. Förutom nattarbetsförbudet ville Baader införa en betald moderskapsledighet, förbud att använda kvinnor i farliga arbeten i fabriker och en begränsad daglig arbetstid för kvinnor. En åtta timmars arbetsdag borde införas enbart för kvinnor, som en början. Givetvis ville hon ha en förbättrad fabriksinspektion för att övervaka lagstiftningen. Hon framhöll att det var tack vare socialdemokraternas agerande i riksdagen som det tyska nattarbetsförbudet för kvinnor år 1891 hade gått igenom.⁶⁹

Nattarbetsförbudet såg Baader bara som en länk i en kedja av särdrag för kvinnor. Vissa av hennes krav handlade generellt om alla kvinnor och var menade som ett första steg fram till dess att sådana lagar kunde utsträcktes även till män; andra krav handlade om vissa situationer i vissa kvinnors liv, som graviditet och barnafödande; ytterligare andra krav handlade om särdrag för kvinnor som inte var ämnade att spridas vidare till män. Det var oklart vilka lagar som Ottilie Baader ansåg borde spridas till alla arbetande och vilka som var menade att enbart gälla

⁶⁹ Rubriken var "Der gesetzliche Schutz der Arbeiterinnen" 2. *Beilage zum Vorwärts* 29.9.1896; Ottilie Baader räknades i början av 1900-talet till de ledande inom sitt parti. Se Kortbiografier; Zeisler 1978: 38; Socialdemokraterna hade inte varit de enda som röstat för nattarbetsförbudet. Schmitt 1995a: 98ff.

kvinnor även på lång sikt. Men hon argumenterade på ett sätt som lätt kan tolkas som att alla kvinnor var i behov av skydd som eventuellt blivande mödrar.

De tre socialdemokratiska folkförsamlingar förde en kritisk dialog med kvinnokongressen. Ännu mer än en dialog handlade de dock om att markera socialdemokratin som inflytelserik och annorlunda. Det vill säga, församlingarna ville markera motsatsen till dialog, nämligen en egen profil som inte fick förblandas med den borgerliga. Politiska spänningar hade ibland pyrt fram under kongressen. De socialdemokratiska kvinnorna var angelägna om att både för de tyska "damerna" och för de utländska deltagarna manifesteras sin styrka och sina åsikter. Säkert var folkförsamlingarna också ett sätt att stärka den egna rörelsen inåt. Omöjligheten att samarbeta skulle motiveras och manifesteras. Arbetarpressen, som *Vorwärts*, fick material till jämförelsen och kritik.

Även -- och inte minst -- i förhållande till de egna manliga partikamrater var det viktigt för kvinnorna inom socialdemokratin att visa att de satte klassfrågan före kvinnofrågan. Lily Braun hade betonat att hon ville tala om den verkliga kvinnofrågan och inte om damfrågan⁷⁰ och att kvinnofrågans lösning hängde ihop med den sociala frågan. Som nyansluten till partiet iaktogs säkert hennes beteende samtidigt som hon själv var angelägen om att visa att hon hade valt klasskampens sida. Clara Zetkin hade slagit fast att "klasslaveri" var viktigare att bekämpa än "könsslaveri" och framhållit det goda förhållandet mellan kvinnor och män inom arbetarklassen.

Under partidagarna i Gotha i oktober samma år, skulle Clara Zetkin igen poängtera sitt avståndstagande från den borgerliga kvinnorörelsen. De socialdemokratiska kvinnorna var egentligen inte negativa till de frågor vänsterflygeln av de borgerliga kvinnorna tog upp men avvisade allt slags samarbete med dem eftersom de inte också krävde en total samhällsförändring. Clara Zetkin förfäktade i Gotha vikten

⁷⁰ *Vorwärts* 24/9 1896.

av en "klar skilsmässa"/"tydlig gränsdragning" gentemot den borgerliga kvinnorörelsen. Det var långt ifrån åsikten bland alla socialdemokratiska aktiva kvinnor vid den här tiden.⁷¹

Att Clara Zetkin kände att det var viktigare med det mäktiga socialdemokratiska partiet i ryggen än att samarbeta, ens i en enda fråga, med en svag borgerlig kvinnorörelse, tvekade hon inte att säga:

Och det skulle vara dumt, om vi, som bakom oss har den kompakta makt som socialdemokratin skapat, skulle vilja ansluta oss till de borgerliga kvinnorna, bakom vilka det inte finns någon social maktkonstellation alls.⁷²

Hon handlade som en pragmatisk politiker fastän hon åberopade principiella skäl för sitt ställningstagande. Hon bedömde maktpositionerna. Hennes uttalande låter förstå att partiets alla kvinnor inte var överens. Zetkin talade för att övertyga de inte helt införstådda. Henrietta Fürth såg till exempel gärna ett samarbete med vissa borgerliga kvinnor, liksom Emma Ihrer och ibland också Lily Braun. Den sistnämnda dock inte beträffande skyddslagar. Klass gick alltid före kön för Clara Zetkin och hon var partitrogen när det kom till alla kvinnopolitiska överväganden. Hon blev den kvinna som länge bestämde den socialdemokratiska kvinnorörelsens politik och spred den till andra länder.⁷³

Det gällde att skapa respekt för kvinnornas deltagande i den socialdemokratiska rörelsen, som var kraftigt mansdominerad och inom vilken det fanns stor skepsis till kvinnor, som fackligt aktiva och som arbeterskor. År 1897 skulle fackligt aktiva mäns negativa attityder till lönearbetande kvinnor ventileras vid en kongress i Zürich. Liknande

⁷¹ Sauer 1975: 3 som hänvisar till "Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands ... Gotha vom 11. bis 16. Oktober 1896, Berlin 1896: 173; Weiland 1983: 108, 134, 292; "Reinlichen Scheidung" Schmitt: 1995:63ff; Weiland 1983: 108, 134, 292 & Hunt 1996:66.

⁷² "Und es wäre töricht, wenn wir, hinter denen die kompakte soziale Macht der sozialdemokratie steht, uns den bürgerlichen Frauen, hinter denen keine soziale Macht steht, anschliessen wollten", citat taget ur Sauer 1975: 3 som hänvisar till "Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands ... Gotha vom 11. bis 16. Oktober 1896".

⁷³ Den tyska socialdemokratiska rörelsen var den största av alla socialdemokratiska partier vid den här tiden och Clara Zetkin blev även internationellt ledande som språkrör för dess kvinnopolitik. T ex Hunt 1996: 63ff.

tankegångar hade luftats vid manligt dominerade tyska socialdemokratiska kongresser tidigare.

Det socialdemokratiska partiet i Tyskland ville två motsägelsefulla saker på samma gång; det ena huvudsakligen i teorin, den andra i praktiken. Partiet ville behandla kvinnor precis som män; det fanns ingen kvinnofråga på sikt och egentligen ingen *inom* arbetarklassen, inte i dess organisationer och inte mellan enskilda kvinnor och män ur arbetarklassen enligt denna princip. Alla var lika goda och därmed lika jämlika inför kapitalismen. Detta var nästan en dogm. Mellan arbetarklassens män och kvinnor rådde harmoni i teorin. I praktiken var Partiet inställt på att inom det nuvarande och felaktiga systemet särbehandla kvinnor, gärna med lagens hjälp. Nattarbetsfrågan var ett sådant fall. I slutet av 1880-talet och ännu i början av 1890-talet hade tyska socialdemokratiska kvinnor motsatt sig speciallagar för kvinnor. Dessa protester hade tystnat och blev i den analys som senare gjordes ett tecken på att dessa kvinnor stått "under inflytande av förespråkare för en borgerlig kvinnorrättighetspolitik".⁷⁴ På en icke-ideologisk praktiskt (diskursiv) nivå talades inom partiet ständigt om "kvinnor" som en grupp, som hade bestämda karaktäristika, som "konkurrerade" med män, som var svåra att organisera, som underbjöd mäns löner och höll nere den allmänna lönenivån, som borde vara goda mödrar etc. Det var svårt för kvinnor att finna en ideologiskt logisk tråd inom socialismen, som var förenlig med partiets politik och arbetarklassens mäns vardagssyn på kvinnor.

Av de kvinnor som förblev aktiva och framträdande i det tyska socialdemokratiska partiet brydde sig några inte alls om kvinnofrågan, som Rosa Luxemburg, eller lät den få den underordnade och vagt analyserade plats som Bebels inflytelserika bok om *Kvinnan och socialismen* gav den. Till de sistnämnda hörde Clara Zetkin, som i kvinnofrågan inte avvek från sina manliga partikamraters åsikter utan --

⁷⁴ "...was much under the influence of the champions of bourgeois woman's rights." *Reports to the first International Conference of Socialist Women...1907*: 10; Schmitt 1995a och 1995b.

tycks det -- ganska enkelt övergav sin egen analys om nödvändigheten av jämlikhet på arbetsmarknaden från år 1889.⁷⁵ Från början av 1890-talet arbetade hon i kampanjform för särlagar för kvinnor och hämtade argument för detta i kvinnors annorlunda biologi och deras moderskap. Detta uttrycks klart i *Die Gleichheit*.⁷⁶ Inom det tyska socialdemokratiska partiet hade principen om jämlikhet mellan kvinnor och män fått ge vika för diskurser och handlingar utifrån en syn på kvinnan som var präglad av hennes reella eller potentiella moderskap. Till detta bidrog både män och kvinnor. Kvinnor, som ville behålla politiska positioner fick ändra sin inställning och rätta in sig i ledet, bakom männen.⁷⁷

Profilering, splittring och internationell anknytning

Ingen under kvinnokongressen i Berlin 1896 eller vid de socialdemokratiska motmötena tog upp den formulering om nattarbetsförbudet och andra förslag till speciallagar för kvinnor, som börjat bli den vanliga på radikala internationella kvinnokongresser; nämligen att förorda skyddslagar för *alla* men inga speciella lagar för kvinnor. Inställningen skymtade i Maria Montessoris inlägg men hennes avoghet mot män gjorde att en betoning av motsättningarna mellan kvinnor och män tog överhanden i hennes analys.

I Berlin 1896 saknades helt den internationella feminismens diskurs, den som byggde både på socialism och ett distinkt jämlikhetsideal; den kom inte alls till uttryck. De vänsterradikala teg och de tyska socialdemokratiska kvinnorna vände sig mot jämlikheten i samband med sin argumentering för ett nattarbetsförbud för kvinnor. De förstnämnda var ängsliga för en splittring inom sina egna led och ville även gärna etablera någon form av samarbete mellan alla organiserade kvinnor. De sistnämnda däremot ville profilera sig mot "borgerliga" kvinnor och ställa sig solidariskt vid sidan av sina män.

⁷⁵ Schmitt 1995a: 43ff.

⁷⁶ Weiland 1983: 113ff samt *die Gleichheit* 1891-1911.

⁷⁷ Med undantag för Henrietta Fürth (1861-1936) som ville ett samarbete. Weiland 1983

Socialdemokratiska kvinnor förde över mycket av debatten till att handla om kvinnan som moder och om de ofödda barnens behov.

Att det handlade om att *skapa* en ideologisk skillnad minst lika mycket som om sakfrågan om särlagstiftning för kvinnor, visas av att ett samarbete inte blev möjligt heller när de tyska borgerliga kvinnorna blev öppet positiva till skyddslagar för kvinnor under slutet av 1890-talet. En tysk nationell konsensus om att särlagar för kvinnor var positiva hade uppnåtts redan omkring år 1897/98, det vill säga några år efter Berlinkongressen.⁷⁸ Till detta hade Jeanette Schwerin varit väsentligt bidragande. Hon hade en ung nära medarbetare, Alice Salomon, som skulle föra talan för denna uppfattning vidare ut på det internationella fältet.⁷⁹ För om frågan knappast längre var aktuell som en stridsfråga mellan kvinnor i Tyskland efter 1898, fortsatte den att diskuteras livligt på internationella kongresser. Inte ens alla socialdemokratiska kvinnors organisationer i andra länder var överens med den tyska politiken.

Fast kongressen inte hade godkänts av dem som tyckte sig representera the International Council of Women i Tyskland, uttryckte en av vänsterflygelns framträdande personligheter sin beundran för det amerikanska projektet. Jeanette Schwerin hade i Berlin påpekat att amerikanska kvinnor inlett en internationell samverkan. Deras internationella rörelse, International Council of Women, hade enligt Schwerin som sitt mål kvinnors jämlikhet, juridiskt, moraliskt och nykterhetsmässigt:

Das Bedürfnis der Frauen nach grossen, gemeinsamen Arbeitszielen hat bereits in America durch den internationalen Frauenbund Ausdruck gefunden, dessen Aufgaben darin bestehen, die Gleichstellung der Frau vor dem Gesetz, Sittlichkeits- und Mässigkeitsfragen als Arbeitsziel aufzustellen.⁸⁰

⁷⁸ Lily Braun menade att år 1900 var alla slags organiserade kvinnor överens. Braun 1901: 472f; Schmitt 1995b: 141.

⁷⁹ Weiland 1983: 235ff; 247f

⁸⁰ <kolla visst var väl Schwerin vald till deras sekreterare eller så just då, men dog oväntat 1899 och då fick Alice Salomon ta över??> "Das Bedürfnis der Frauen nach grossen, gemeinsamen Arbeitszielen hat bereits in America durch den internationalen Frauenbund Ausdruck gefunden, dessen Aufgaben darin bestehen, die Gleichstellung der Frau vor dem Gesetz, Sittlichkeits- und Mässigkeitsfragen als Arbeitsziel aufzustellen." Berlin 1896: 393.

Jämlikhet eller mer ordagrant översatt "likställighet" (ty: "Gleichstellung") var 1896 Schwerins tolkning av International Council of Women's huvuduppgift. Var verkligen ICW:s breda och försiktiga politiska ansats, som i själva verket stod i motsats till en tydlig jämlikhetslinje, inte riktigt klarlagd eller uppfattad vid denna tid? Eller menade Schwerin något speciellt när hon valde ordet "Gleichstellung" i stället för "Gleichheit", som andra ibland använde? Kanske skedde förvandlingen av International Council of Women till en definitivt mer försiktig organisation definitivt först under åren *mellan* Chicagomötet 1893 och Londonmötet 1899, under lady Aberdeens ordförandeskap? Det verkar hur som helst som om linjerna blev allt klarare under 1890-talet att ICW ville bedriva en ytterst försiktig och inte alltför provocerande politik.⁸¹ Kanske kunde någon som Jeanette Schwerin, säkert välunderrättad, fortfarande vid Berlinmötet 1896 uppfatta denna nya och till intentionen ännu diffusa internationella organisation som ett försök att utbreda den radikala amerikanska kvinnorörelsens krav på jämlikhet över hela världen, med rösträtten högst upp på repertoaren?

här är det SLUT

men jag lägger till lite bonusmaterial, mest sånt som jag samlat och kanske kommer att använda om och av Käthe Schirmacher:

Art "Le congrès de Berlin" av Käthe Schirmacher i *La Revue Féministe* 1896:737-756, en artikel om hela den tyska kvinnorörelsen

Hela programmet med talare uppgivna, hade underställts polisen i Berlin i förväg och blivit godkänt.⁸² Poliser hade suttit med på podiet för att övervaka hela mötet men hade inte ingripit.⁸³

⁸¹ "The international structure began to solidify ...-on at the 1899 congress." skriver Rupp 1997:19.

⁸² Käthe Schirmacher, "Le congrès de Berlin", *La Revue Féministe* 1896:737-756

⁸³ Käthe Schirmacher, "Le congrès de Berlin", *La Revue Féministe* 1896:750, 754

KS kallar alla deltagande kvinnor för "feministes" också de armeniskor som vill vara hemmafruar men lära lite mer, kunna lite mer ("s 750) "un féminisme tout domestique".⁸⁴

KS understöder min tes om att kongressarrangörerna hoppats på ökat samarbete med socialisterna, vilka istället sänt Braun för att markera att de inte ville ha något samarbete. Schirmacher anmärker också att det var knappt ett år tidigare som Braun anslutit sig till socialdemokraterna.⁸⁵

Mötet i "la grande brasserie de Friedrichshain" underströk den splittring ("division") som socialisterna ville markera mot de borgerliga.⁸⁶

Minna Cauer hade sluttalat på tre språk: tyska, engelska och franska. Kongressen i Berlin visade att en "féminisme raisonnable" var på frammarsch, enligt Schirmacher.⁸⁷

+++

Flera artiklar skrev Käthe Schirmacher i *le Journal des Débats*, den 4 september, den 22 september och så de som kommer här refererade.

+++

Käthe Schirmacher skrev i *Journal des Débats, politique et littéraire* om kongressen i Berlin 1896, den 23 september.⁸⁸ Hon skrev bl a om Cauer, :

"...le groupe du féminisme liberal, un petit groupe avancé qui s'est engagé dans cette voie./nämligen om civila och politiska rättigheter som andra inte fört fram i Tyskland// Le centre de ce groupe est l'Association pour le bien de la femme (Frauenwohl) dont le siège central est à Berlin " ... men den har filialer i städer som Danzig, Königsberg, Dresden och München. Den har funnit ungefär i tio år och grundades av fru Cauer från Berlin. Hon har ett utseende som man inte kan undgå att lägga märke till. Den, som inbillar sig att en feminist ser ur som en "virago" som hellre håller till på klubbar än i salongerna, skulle bli förvånade över att se Mme Cauer. ..."l'air encore jeune, jolie et distinguée, d'une mise en peu severe mais élégante, elle appartient à la meilleure société." Tidigare bodde hon i landsorten men flyttade till Berlin när hennes man fick en officiell ställning där. Det blev först i Berlin som hon fann sin uppgift, i en storstad präglad av misär och av en begynnande socialistisk rörelse. Cauer tyckte då inte att allt var bra i

⁸⁴ Käthe Schirmacher, "Le congrès de Berlin", *La Revue Féministe* 1896:750

⁸⁵ Käthe Schirmacher, "Le congrès de Berlin", *La Revue Féministe* 1896:753f

⁸⁶ Käthe Schirmacher, "Le congrès de Berlin", *La Revue Féministe* 1896:754

⁸⁷ Käthe Schirmacher, "Le congrès de Berlin", *La Revue Féministe* 1896:756

⁸⁸ Käthe Schirmacher, "Le congrès féministe international de Berlin III" *Le Journal des Débats*, mercredi le 23 septembre 1896:3 /nätet: Gallica.bnf.fr hittade jag dessa artiklar den 12 februari 2012.

denna den bästa av världar och hon tyckte inte heller att den socialistiska rörelsen skulle få ha monopol på att vilja förändra detta.

Därför grundade Cauer först Frauenwohl och sedan också en "l'Association des employés de commerce de Berlin" som idag har 1700 medlemmar /är det alltså en slags fackförening för affärsanställda ??// Berlin och München har också utmärkt sig, genom Mme Cauer och Mlle Augspurg, för det motstånd som de har bjudit mot vissa förändringar i civillagen som har röstats igenom av riksdagen i år under juni månad. /men hon säger inte vilka dessa var//

Till sist ska Käthe Schirmacher skriva om le " groupe socialiste du féminisme" och där börjar hon med en glidning som visar att hon tycker att feministerna i Frankrike alla är socialister för hon skriver : "En Allemagne, tout féministe n'est pas socialiste – beaucoup s'en faut; mais il semble que tout socialiste doive à ses théories telles qu'elles sont formulées du moins dans *la Femme*, de Bebel, d'être féministe. – Il y a un an à peine le féminisme bourgeois et le féminisme socialiste n'en étaient moins séparées par des haines anciennes et des malentendu de toutes sortes."⁸⁹

De socialistiska kvinnorna har hittills bara sysslat med lönefrågan. Det är faktiskt den grundläggande frågan för den socialistiska feminismen och den sammanfattas i den kända formuleringen: " A travail égal, salaire égal". I Tyskland precis som på andra håll får kvinnorna mycket lägre löner än män för arbeten som utförs under lika långa dagar och som är lika besvärliga. Därför lever de ofta mellan misär och "la mauvaise conduite". De borgerliga feministerna /ja, hon använder det uttrycket// har hittills inte brytt sig om de ekonomiska och moraliska frågorna för dessa arbetande kvinnor. Därför anklagas dessa borgerliga för att vara representanter för en egoistisk feminism medan de socialistiska kvinnorna inte har förstått hur viktig frågan om utbildning är. Men det tycks som om denna skillnad mellan feminister ("féministes" och märk väl att hon talar om socialistiska feminister, vilket Zetkin aldrig skulle göra vid den här tiden. Det har jag aldrig sett...tvärtom för Zetkin vara feminister borgerliga) skulle börja försvinna. Allt medan den tyska socialismen varje år tycks bli klokare och överge de utopiska drömmarna och inrikta sig mot praktiska reformer här och nu, så tycks särskilt de mest avancerade av de borgerliga feministerna ha lärt sig att inte bara

⁸⁹ Käthe Schirmacher, "Le congrès féministe international de Berlin III" *Le Journal des Débats*, mercredi le 23 septembre 1896:3

se till sina klassintressen "ne point se renfermer dans des intérêts de classe".⁹⁰

I nästa artikel ska hon ta upp arbetet som görs på kongressen i Berlin.

+++

Artikeln kommer några dagar senare.⁹¹ Den är från Berlin, skriven måndagen den 24 september 1896. /Jag tror att de två tidigare artiklarna handlar om hur kvinnorörelsen i Tyskland såg ut vid den här tiden; det är också delar av ett föredrag, ett material som hon återanvände ofta – troligen med variationer//

Kongressen i Berlin 1896 började söndagen den 20 september klockan elva i festsalen Berlins rådhus. Att den skulle få bli så officiellt accepterad hade ingen vågat ens drömma om när rörelsen hade startat 1865. /hmm varför väljer hon detta årtal??. Trots att 600 till 800 personer samlades varje dag i salen var ordningen perfekt och tystnaden nästa religiös.

En av de utländska deltagarna sa att man märkte att man var i Tyskland. Att sitta stilla och lyssna i fyra timmar, det gör man inte i mitt hemland sa denna /men vi vet inte varifrån hon kom, troligen Frankrike??. Tyskarna lyssnar gärna och väntar till efteråt med att tala. Men det är inte bara tyskarnas lynne som gjort detta, utan även den goda organiseringen som gjorts av initiativtagaren Lina Morgenstern tillsammans med Mme Caer som haft stöd och hjälp av ett tjugotal andra kvinnor.

+++++

Berlin 1896

Ur Käthe Schirmachers Sondersammlung, 905/083 Rostock Univ Bibl

Ur *Düsseldorfer Zeitung*, 24 september 1896 KS eget urklipp

NB – från denna kongress har Käthe Schirmacher beställt allt som sig själv (?) från en firma Berliner Literar. Auskunfts-Bureau von C Freyer, Berlin SW. 48, Wilhelmstr. Nr. 127 som skickar "Ausschnitt" ur olika tidningar.

Rubrik på första sidan "Zum internationalen Frauen-Kongress in Berlin"⁹²

/UW – jag har skrivit av så gott som hela artikeln dels för att den var tryckt på papper som tycktes falla sönder och var ihopvikt dels för att jag "gillade" den sarkastiska och ganska genomskådande sammanfattningen av kongressen och särskilt av den socialdemokratiska motkongressen – den innehåller dessutom några detaljer som jag inte läst på annat håll ...har KS skrivit den? //

⁹⁰ Kaete Schirmacher, "Le congrès féministe international de Berlin III" *Le Journal des Débats*, mercredi le 23 septembre 1896:3

⁹¹ Kaethe Schirmacher, "Le congrès féministe international de Berlin IV, Berlin, le 24 septembre" *Le Journal des Débats*, lundi le 28 septembre 1896:2f

⁹² "Zum internationalen Frauen-Kongress in Berlin" osign art på första sidan av *Düsseldorfer Zeitung*, Samstag 26/9 1896. Artikeln är daterad 24 sept. Urklipp i Käthe Schirmachers Sondersammlung, 905/083 Rostock Univ Bibl

”Die lebhaften Teilnahme an den Sitzungen des Frauenkongresses steigert sich von Tag zu Tag und unzweifelhaft gewinnt die Frauenbewegung durch den Kongress eine grosse Schar von Anhängern. Aber der Kongress wird nicht auseinander gehen, ohne dass sich eine innerliche Scheidung vollzieht, die sehr wahrscheinlich sogar den offenen Uebertritt eines grossen Teils der jetzigen Führerinnen der Frauenbewegung zur *Socialdemokratie* zur Folge hat. Die sichtbaren Anzeichen hierfür traten am gestrigen Tage, Mittwoch, deutlich genug hervor.

In der beiden wichtigen Verhandlungstagen von Dienstag und Mittwoch treten hauptsächlich die Damen Käthe Schirmacher (UW stavat så), Hermine Preuschen, Therese Schlesinger-Eckstein (Wien), Lilly Braun und Marie Montessori (Rom), letztere indessen lediglich infolge ihrer sympathischen, bezaubernden Persönlichkeit, in den Vordergrund. An beiden Tagen wurden die Themata: `Kunststudium der Frau, Mädchengymnasium, Universität, die Frau im Handel, Industrie und Gewerbe behandelt.’⁹³

Journalisten tycker att de två första talarna – Preuschen och Otilie von Bistram (Karlsruhe) har varit för fientliga mot män.

”Mit ungeheurem Jubel ward Frl. Dr. Phil. Käthe *Schirmacher* von der Versammlung begrüsst; ihrer Jugend, ihrer massvollen Denkungsart und ihrer universellen Bildung, der nichts von einer ominösen `Blaustrumpf`-Erziehung anhängt, stets jedenfalls noch eine bedeutenden Zukunft in der Frauenbewegung bevor. Klar und scharf, ohne jedwede Uebertreibung und ohne die kleinen boshaften Ausfälle gegen die Männer, setzte sie auseinander, dass das Universitätsstudium für die *Führung* und Verfechtung der Frauenfrage unerlässlich sei -- *weibliche* Rechtsanwälte, Gelehrte, Forscher und Entdecker, sie sieht Frl Käthe Schirmachern Hand in Hand mit den männlichen Pionieren der Kultur vor ihrem geistigen Auge wirken, wenn einmal erst das Universitätsstudium der Frauen freie Bahn zu ihrer geistigen Entwicklung gewährt.⁹⁴

Bei der Erörterung über die Stellung der Frau im Gewerbe, Handel und in der Industrie stimmten die Rednerinnen ihren Vortrag durchgängig auf den *politischen* Ton und zwar mit scharfem, radikalen Klang gab. Frau Schlesinger-Eckstein (Wien), die in ziemlich tendenziöser Weise über die `Arbeiterinnen-Enquête in Wien` referierte, gehört wohl schon der Socialdemokratie an und nur äusserliche Rücksichten mögen sie von dem offenen Uebertritt abgehalten haben.

Mit solchen Familien-Traditionen hat Frau Lilly Braun, jetzt die Gattin des Herausgebers des socialdemokratischen `Centralblattes`, völlig gebrochen. Ihre Metamorphose von der Aristokratie zur glühenden Verfechterin der socialdemokratischen Lehre hat sich schnell vollzogen. Als Frl von Kretschmann beteiligte sie sich under Führung des Prof. Förster an der

⁹³ *Düsseldorfer Zeitung* 26/9 1896.KSS 905/083

⁹⁴ *Düsseldorfer Zeitung* 26/9 1896.KSS 905/083

Gründung der 'Gesellschaft für Ethische Kultur'. Dort lernte sie ihren ersten Gatten, Prof. V Gyzicki, kennen; sie war dem armen, gelähmten Gelehrten eine treue Stütze bei seinen philosophischen Arbeiten. Durch das Medium der 'ethischen Kultur' ward Frau von Gyzicki für die Socialdemokratie gewonnen. Nach dem baldigen Tode ihres Gatten und Lehrers reichte die junge Witwe dem socialdemokratischen Schriftsteller Braun, einem Bruder des Redakteurs im 'Vorwärts', die Hand. Die elegante Erscheinung, das scharf geschnittene schmale Gesicht der Lilly Braun verrät sofort die geborene Aristokratie, wie ihre gewählte Ausdrucksweise eine sorgfältige Erziehung und fleissiges Studium. Wie Frau Clara Zetkin, so hatte auch sie gleich von Anfang an Protest gegen die Bestrebungen des Frauenkongresses erhoben, und doch war sie hier erschienen und man liess sie merkwürdigerweise zu Wort kommen. In ihrer Gefolgschaft befand sich ein grosser Anhang von 'Genossen und Genossinnen'. Das Thema "Die Arbeiterinnenfrage" benutzte sie eigentlich nur dazu, um mit beissendem Sarkasmus die Bestrebungen des Kongresses: den Kampf der Frau gegen die Vorrechte des Mannes, das Drängen nach geistiger Entwicklung, die Wohlfahrtsziele u. s. w. ins Lächerliche zu ziehen und für die Socialdemokratie Propaganda zu machen. "Die logische Folgerung der Frauenbewegung muss zur Socialdemokratie führen", warf Lilly Braun mit erhobener Stimme in den überfüllten Saal hinein. Der starke Beifall ihrer socialdemokratischen Freunde ward durch das Zischen der "Frauen-Rechtlerinnen" gedämpft. Auf ihre Herausforderung an den Kongress, des Abends auf der Protestversammlung der socialdemokratischen Frauen erscheinen, um dort den *wahren* Inhalt der Frauenbewegung kennen zu lernen, sagte die Vorsitzenden Frau Schlesinger-Eckstein einen möglichst zahlreichen Besuch zu.

In der That erschien auch abends in der Brauerei "Friedrichshain" eine grosse Anzahl der Damen des Kongresses um sich an den leidenschaftlichen Reden des glühendsten Klassenhasses zu erbauen. Das grosse Wort führte Frau *Clara Zetkin*, die ihre unzweifelhaft grosse Begabung unter dem begeistersten Jubel der Genossinnen nach allen Seiten erglänzen liess. Frau Zetkin, wie auch die nachfolgenden Rednerinnen, führten aus, dass die socialdemokratische Frauenbewegung sich *nicht* gegen den männlichen Genossen richte, sondern dass sie denselben vielmehr stützen wolle in seinem Kampf gegen die bevorzugten Klassen der Bourgeois. Im Klassengegensatz des Proletariats gegenüber der Bourgeoisie beruhe Frage und Lösung der Frauenbewegung; der Proletarier mit der Frau des Bourgeois zusammenwirken. Wolle also der Frauenkongress wirklich die Befreiung, die Emancipation der Frau, dann müsse er sich und alle Frauen der Bourgeoisie zur Socialdemokratie offen bekennen; dann wäre die Frauenfrage gelöst sein.

– In ähnlichen Tiraden bewegten sich, unter Verhöhnung alles dessen, was jetzt von edelmütigen, aufopfernden Frauen zur Linderung des Elends und zur Hebung des Proletariats gethan ist, auch die übrigen Rednerinnen (Frau *Greifenberg*, Frau *Rohrlack* und Frau *Ihrer*). Auch Frau *Lilly Braun* sollte noch

das Wort ergreifen, aber angesichts der vorgerückten Stunde verzichtete sie darauf, um die Diskussion nicht einzuschränken. Während der klassenverhetzenden Reden der "Genossinnen" hatten indes die meisten Damen des Kongresses den Saal verlassen, nur wenige blieben zurück, und von diesen wenigen bildeten die Ausländer den grössten Prozentsatz.

Der Aufforderung, sich an der Diskussion zu beteiligen, mochte anfänglich niemand entsprechen, bis die Vorsitzende verkündigte, es würden die "Genossinnen" zu Gunsten der Gegner auf das Wort verzichten. Da trat endlich schüchtern Frau Schlesinger-Eckstein vor, um mit wenigen herzlichen Worten zu versichern, welcher tiefen Eindruck die Schilderungen der Rednerinnen auf sie gemacht hätten; die bürgerliche Frauenbewegung träte für die Gleichberechtigung aller Staatsbürger beider Geschlechter ein; das Elend bei den Frauen der Bürgerklassen sei oft viel grösser, als das der Proletarierinnen. Mit der Hoffnung, die Klassengegensätze des Bürger- und Proletariats würden sich doch in baldiger Zukunft überbrücken lassen, schloss Frau Schlesinger ihre kurzen Ausführungen, die vor der Versammlung wenigstens einige Gnade fanden.

Schlimmer erging es einem männlichen Bourgeois, Prof. Hottinger, der in die Bresche sprang, weil keine der Damen sich zu sprechen getraute. Als Prof. Hottinger, ein bekannter und vielfach verkannter Philanthrop, auf die einzelnen Uebertreibungen der "Genossinnen" einging, erfuhr er fortwährend Unterbrechungen oder die Versammlung übertönte seine Worte durch ironische Beifallsrufe, bis sie ihn endlich völlig niederschrie! Da zeigte sich die berühmte socialdemokratische Redefreiheit wieder einmal glänzend auch unter weiblicher Herrschaft!

Unter solchen Umständen konnte man es der kleinen Anzahl der zurückgebliebenen Kongressdamen nicht verdenken, wenn sie auf das Wort verzichteten und sie auch auf die höhnenden Zurufe: "Sie haben keine Courage!" aus ihrer abwartenden Haltung nicht herauslocken liessen. Nun griff Frau Klara Zetkin zum äussersten Mittel: sie forderte die *Ausländerinnen* zur Aussprache auf. Wie ein Herold liess sie in English, Französisch und Italienisch nach allen Ecken des Saales ihren Aufruf erschallen. Diese linguistischen Kenntnisse imponierten den "Genossen" gewaltig.

Endlich folgten zwei Damen diesem Heroldsruf; eine französisch sprechende polnische Delegierte und, soviel wir durch den Tabaksqualm hindurch erkennen konnte, die gefeierte Schönheit des Kongresses, die Dottoressa *Maria Montessori*. Beide sprachen in wenigen Worten ihre Sympathien für die Socialdemokratie aus und Maria Montessori fügte noch hinzu, sie sei beauftragt, mit der *deutschen Socialdemokratie* *Fühlung zu nehmen und ihre Organisation zu studieren!*

Frau Clara Zetkin zeigte hier insofern ihr grossartiges Uebersetzungstalent, als sie aus den wenigen Sätzen der beiden ausländischen Delegierten eine lange, schwung- und temperamentvolle Rede machte, die selbstverständlich ihre

Wirkung auf die Versammlung nicht verfehlte. Mit Hochrufen, Tücher- und Hutschwenken ward die Erklärung der schönen Montessori entgegengenommen. Frau Clara Zetkin konnte als Schlussrederin an den glänzenden Sieg der socialdemokratischen Frauenbewegung über den Frauenkongress zurückblicken. Und mit begeisterten Hochrufen auf die Proletarierinnen-Bewegung, untermischt mit Hochrufen auf die revolutionäre Socialdemokratie, ging die Versammlung nach Mitternacht auseinander, um am Freitag die heute abgebrochene Diskussion wieder aufzunehmen.

Das eine hat diese socialdemokratische Versammlung ziemlich deutlich bewiesen: dass der grösste Teil der ausländischen "Frauenrechtlerinnen" sich bereits völlig im Fahrwasser der Socialdemokratie befindet, und bei den deutschen Damen liegt diese Gefahr ebenfalls sehr nahe. Für eine grosse Anzahl von Führern wird des Berliner Kongress den Kreuzweg bilden, vor dem sie sich entscheiden müssen, welche Richtung sie einschlagen sollen."

+++++++

Kongresserna var och en/1896 Berlin/ Var man kan hitta mer

Dagens Nyheter "Då Berlinutställningen öppnades"⁹⁵. "Från Berlinutställningen (Bref till Dagen Nyheter)"⁹⁶. "Berlinutställningen"⁹⁷. "Från Berlinutställningen"⁹⁸.

Vorwärts var den stora socialdemokratiska tidningen i Berlin 1891-1933. På 1890-talet var de mest lästa borgerliga tidningarna *die Vossische Zeitung* (eg. *Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats und gelehrten Sachen. Vossische Zeitung*) och *Berliner Tageblatt*, finns på Zeitungsabteilung in Westhafen, Westhafenstrasse 1, (i ett stort f d lagerhus för "Getreide och Speichern" – man måste gå runt en bassäng för att hitta det. Det var mig i januari 2012 nästa omöjligt att arbeta där eftersom de maskiner de har gör att man nästan måste böja nacken bakåt. Jag fick ont. Mycket bättre på KB i Sthlm).

NB – från denna kongress, Berlin 1896 har **Käthe Schirmacher** beställt allt om sig själv (?) från en firma Berliner Literar. Auskunfts-Bureau von C Freyer,

⁹⁵ "Då Berlin-utställningen öppnades ... Berlin den 1 maj) art utan sign. DN Måndagen den 4 maj 1896

⁹⁶ "Från Berlinutställningen. (Bref till Dagens Nyheter) Utile dulci.- Långt bort. – Kommunikationer. – Entrépris och automater. – Treptowparken. – Ringbana och skjutning. – Mycket folk och ingen polis. Berlin, den 19 juni." av P. S. *Dagens Nyheter* tisdagen den 23 juni 1896.

⁹⁷ "Berlinutställningen Alt-Berlin ... Kairo ..." av sign P. S. *Dagens Nyheter* lördagen den 4 juli 1896. Och mer onsdagen den 8 juli i samma tidning;

⁹⁸ "Från Berlinutställningen. Hit och dit. Huvudbyggnaden. – Porslin och möbler. – Fisk. – slöjssvanar och paradisfickor. – Sport. – Stadt Berlin. – Negrer och negresser. – Sens moral." av sign P. S. *Dagens Nyheter* tisdagen den 11 augusti 1896.

Berlin SW. 48, Wilhelmstr. Nr. 127 som skickar "Ausschnitt" ur olika tidningar. Dessa förvaras i hennes **Nachlass på Rostocks Universitats Bibliotek**.

I Pärm 905 finns mkt om denna kongress som jag inte kunnat använda för att skriva om kongressen 1896, eftersom jag bara letat efter att ta fram mera om KS själv. Allt tar ju tid. Det är tyska tidningar som är klippta. Behändigt. För den som vill skriva utförligare om 1896 i Berlin. Programmet finns också och annat som hör till kongressen, särtryck av Maria Montessoris tal t ex i Rostock

Der internationale Kongress fur Frauenwerke und Frauenbestrebungen in Berlin 19. bis 26. September 1896. Berlin : H Walter 1897.

Kolla även:*Almanach in Wort und Bild der Berliner Gewerbe-Ausstellung 1896*

+++++

Potonié-Pierres tal i Berlin / Discours de Eugenie P-P  Berlin 1896

1896, and it was read by Käthe Schirmacher there or at least, the French text by Eugenie Potonié-Pierre was translated to German by KS. Maybe E PP was in Berlin?

"Mlle Dr Kate Schirmacher a traduit au congrès féministe de Berlin le résumé  vol d'oiseau qui nous avait t demand et dont voici le text "⁹⁹

Eugenie Potonié-Pierre wrote that the congresses in 1892 and 1896 had been of great importance for the feminist movement in France. The press had changed the tone and was taking demands by women seriously and there was a lot written about it:

"La presse a mis à la mode ce mot feminism qui a fait un chemin plus prospère que nous n'avions os l'esperer nousmeme, en l'inventant et en le lançant dans la circulation. L'opinion publique s'émeut vite de ce que la mode a pris sous sa protection, de sorte que la polémique sur les droits civil, sur les droits politiques ou sur l'accès des femmes aux fonctions libérales et publiques, est actuellement monnaie courante. Examiner cette question c'est la gagner, nous le répétons. Un point, jusqu'ici très discuté, a été établi, point d'economie sociale très important ; c'est que la base de l'emancipation de la femme, est l'indépendance pécuniaire de la femme, indépendance que a pour corollaire l'application de cette formule : A travail égal, salaire égal."¹⁰⁰

Later in this article she said that even Christian women had taken part in the congress held in April in Paris and that they had been positive to most of the resolutions. But there was a group which wanted women to join mixed trade unions and did not want to admit that a

⁹⁹ Eugénie Potonié-Pierre, "Etat actuel du mouvement féministe en France » *Le journal des femmes* No 57 Sept-Oct 1896 : 2

¹⁰⁰ Eugénie Potonié-Pierre, "Etat actuel du mouvement féministe en France » *Le journal des femmes* No 57 Sept-Oct 1896 : 2

feminist movement was of importance. "On peut faire à cette théorie une forte objection. Les hommes, accoutumés à voir la femme moins forte, moins payée, moins hardie de par son éducation, les hommes intéressés à maintenir le servage, grâce à la concurrence, à la lutte pour la vie, s'abstiendront de mettre dans les rapports qu'ils pourront avoir avec leurs collègues femmes, ce sentiment fraternel et de vraie camaraderie, absolument indispensable pour l'action commune. Le syndicat mixte est l'idéal, mais, pour le constituer, il faut les égaux. La femme doit agir avec l'homme, évidemment, mais elle doit, avant tout, en agissant seule, prouver qu'elle peut se suffire à elle-même."

Then she mentioned several French groups, some feminist but others only philanthropic. She differed between those who are fighting for 'la cause féministe ' and then "à côté de ces associations essentiellement féministes, de nombreuses Sociétés philanthropiques, comme ... " and to this she also added women for peace. She also tells about progress for women at work and in education.¹⁰¹

¹⁰¹ Eugénie Potonié-Pierre, "Etat actuel du mouvement féministe en France » *Le journal des femmes* No 57 Sept-Oct 1896 : 2